

יצחק (אריק) זימר
ספר מנהגים דבי המהרי"ל
(סקירה ראשונית)

ספרי מנהגים באשכנז

ספרות המנהגים באשכנז מתחלקת לשני סוגים. הסוג האחד מטרתו הייתה לתאר ולתעד את הנהגתם של חכמי ישראל ודרכי חייהם. תלמידיהם של חכמים תמיד שאפו להנציח את הנהגתם של רבותיהם. כוונתם הייתה לא רק לרשום לעצמם הנהגות רבותיהם כחלק מתלמודם וכהוראה להנהגתם העצמית, אלא גם להנציח מנהגיהם לדורי דורות. סבורני שהחיבור הראשון באשכנז מן הסוג הזה הוא הספר מעשה המכירי, מן המאה הי"א, שהגיע אלינו בתוך ספר מעשה הגאונים. בהמשכה של הפעילות הראשונית הזאת ניתן לציין את ספרות דבי רש"י. בחיבורים אלה, כגון ספר הפרדס ומחזור ויטרי, קשה להבחין בין מנהגיו האישיים של הפרשן הגדול לפסקיו ההלכתיים. החיבורים הקלאסיים מסוג זה הם מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג. מנהגי מהר"ם, ובמיוחד ספר התשבץ לר' שמשון ב"ר צדוק, עוסקים במנהגי הרב כעיקר, ובפסקי הלכותיו כטפל¹. המשכה של נטייה זו מצאה את ביטוייה בספר מנהגי מהרי"ל של ר' זלמן מסנטגואר. במבוא לספר המנהגים הזכיר המחבר אחת ממטרות חיבורו²:

אתחיל... לפרש מנהגים השייכים בכל חדש מחדשי השנה ואבאר בהם ג"כ המנהגים אשר ראיתי נוהג הוותיק יקר תפארת... מופת הדור מורנו הר"ר יעקב בן מה"ר משה הלוי ז"ל... חזרתי ונזהרתי לראות ולתור אחר הנהגת איש האלקים אמ"ץ הרב הוותיק ע"ה הנז'.

בעקבותיו הלך ר' יוסף ב"ר משה בספרו לקט יושר. בהקדמתו הקצרה הוא מעיר שלמד אצל רבו המובהק ר' ישראל איסרליין ב"ר פתחיה באושטרייך, 'ואח"כ נתגלגל הדבר שהלכתי לארץ רינוס ושאלו לי רבני הדור ידעת איך שנוהג הגאון ז"ל בזה בענין'. כיוון שרק חלק מן הדברים היו ברורים וחלקם לא היו ידועים, חזר לאוסטריה כדי לברר את ספקותיו. 'ואמרתי בלבי אכתוב לעצמי מה שאשמע ומה שאראה מן הגאון ז"ל כדי שאדע להשיב דבר ודאי בשם הגאון ז"ל'. והמחבר הוסיף וכתב: 'גם חברי הפצירוני לכתוב בספר מה שאשמע מן הגאון ז"ל... וכששמעו אלו הדברים בקשו ממני אנשים חשובים שאתן להם להעתיק מה שיש בירי

- 1 ראה א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם מעשה המכירי', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 110-132; י' אלפנבין, ספר המנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ניו יורק תפרי"ח; י"ז כהנא, ר' מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, 3 כרכים, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג — ראה גם י' דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 271-286.
- 2 ספר מהרי"ל, סביניטה, שט"ז, ב' א.

מן הגאון ז"ל. כללם של דברים, מטרתם של ספרי המנהגים הנ"ל היא ללמד לדורות הבאים מנהגיהם והנהגתם של אותם החכמים אשר היו גדולי הדור בתקופתם, כדברי ר' יוסף הנ"ל: 'כי הוא [ר' ישראל איסרליין] היה בסוף ימיו שאין בדורו כמותו'.³

הסוג השני של ספרי מנהגים נועד להדריך את חברי הקהילות במנהגי המקום בחיי היום יום. מטרתו של סוג זה היא להורות בסגנון פשוט ובדרך קצרה 'הדרך אשר ילכו בה והמעשה אשר יעשון' מדי יום ביומו. ספרי המנהגים האלה הם ספרי שימוש המסייעים למשתמש בהם לשמור את המסורת. ניתן להגדירם כמדריכים המשמשים את חברי הקהילה לדעת את המנהג המקומי הנכון. מעצם מהותם הם עממיים ועל-כן הם דוגלים בהסברת הקיום והביצוע המעשי של המצוות במשך מחזור השנה בדרך קצרה ובשפה ברורה. ספרי המנהגים הללו עוסקים במיוחד במנהגי בית-הכנסת בכלל ובתפילה בפרט. כדי להקל על הקורא סידרו את הספר לפי לוח חודשי השנה. ישנם הערוכים מתשרי עד אלול ויש שפתחו בניסן (או בפורים) וסיימו באדר. היצירה הקדומה באשכנז בסוג הזה היא, אולי, ספר מנהגים של כל השנה לר' יצחק מדירן, מן המחצית השנייה של המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד. אמנם החיבור הוא מקוטע, כי המחבר סומך על חיבור נפרד שחיבר אשר כלל את ההלכות לכמה חודשים בלוח השנה. על-כן הוא כותב: 'אין לי לכתוב ממנהג של פסח כי תמצא הכל כתוב בהילכות פסח'.⁴ יתר על-כן, הסדר הפנימי של 'לוח השנה' בחיבור זה אינו עקבי, ונמצאים ליקויים שונים וערכוביה בתוכן העניינים. חיבור נוסף שנכתב באותה התקופה הוא ספר המנהגים לר' חיים פלטיאל. עריכתו מסודרת יותר. החיבור פותח במנהגי סליחות לפני ראש השנה ומסתיים במנהגי תשעה באב.⁵ ניתן להבחין כי חיבור זה נועד לשמש כעין מדריך לשלוחי ציבור העוברים לפני התיבה ולמתפללים בציבור גם יחד. שני חיבורים אלה הם מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג, שהיה רבם של מחבריהם.

חיבורו של ר' חיים פלטיאל נקלט כנראה בציבור ונעשה פופולארי, שכן זכה בהגהות ותוספות של חכמים שונים מאוחרים יותר. המפורסם שבהם הוא ר' אברהם קלויזנר. בגלל הגהותיו הרבות והמשמעותיות, בכמות ובאיכות, נקרא החיבור כולו על שמו: מנהגי מהרא"ק.⁶

במקביל לשני ספרי המנהגים הנזכרים, בני המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, מוצאים אנו את ספר המנהגים לר' אברהם חילדיק.⁷ גם הוא פותח בחודש אלול ומסיים בתשעה באב (עם נספח, מנהגי שאר שבתות השנה). לפנינו מדריך יותר מפורט ומפורש למנהגי בית-הכנסת ולסדר העבודה בו.

הספרים האלה נתנו דחיפה לדורות הבאים להתעסק בכתיבת חיבורים דומים. במאה הט"ו בולט ספר המנהגים לר' אייזיק טירנא.⁸ בהקדמה הוא מציין מניעי כתיבתו. הוא טוען

- 3 ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר (ההדיר: י' פריימן), ברלין 1903, עמ' 3–5.
- 4 ראה י' אלפנבין, 'מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא', חורב, י (תש"ח), עמ' 129–184.
- 5 שם, עמ' 147.
- 6 ד' גולדשמידט, 'מנהגי ר' חיים פלטיאל', קרית ספר, כג (1946/47), עמ' 324–330; כד (1948/49), עמ' 73–83.
- 7 י"י דיסין (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, ירושלים תשל"ח, קנ"ד עמ'.
- 8 ש' שפיצר, 'מנהגי הר"ר אברהם חילדיק', קובץ-על-יד, ט (תש"ס), עמ' 151–215.
- 9 ש' שפיצר (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, ירושלים תשל"ט, עמ' א–קעג.

שבתקופתו נתמעטו הלומדים באושטרייך ובני הקהילות אינם מתמצאים בסדר העבודה ובמנהגי בית-הכנסת על בורם. יתר על-כן, מהרא"ק, רבו המובהק, 'עשה הגהות הרבה... דעות שונות, ובהג"ה אחת נמצא כך ובהג"ה שנייה איפכא שאין לידע היכי נהוג'. מסיבות אלה החליט לכתוב ספר מנהגים בלי ראיות וטעמים מפורטים 'כדי להקל להיות מצוי לכל אדם, גם בלישנא קלילא כי הוא מסור לכל אפילו לבני אדם שאינם תלמידי חכמים'; מצד אחד לקצר ומצד שני להאריך ולכפול מנהג אחד בכל מקום השייך לו, 'לצורך בני אדם... ירוץ בו הקורא ומאד צורך השעה'. סדר עריכתו הוא לפי סדר מעשה בראשית וסדר הפרשיות בפ' פינחס: מנהגי חול, שבת, ראש חודש ואחריהם לוח השנה מפסח עד פורים (עם נספחים הכוללים קצת דיני תענית, שופר, לולב, עירובין, בדיקת חמץ, הגעלה וקדיש יתום). ספר מנהגים דומה חיבר ר' זלמן יענט, בן-זמנו של ר' אייזיק טירנא, שישב במדינת ריינוס ואחר-כך בטרעוויז שבצפון איטליה. ברם, סידורו הוא מניסן לאדר (עם נספח, מנהגי חתונה ומילה בשבת) והוא אף הרבה יותר קצר ממנהגי רא"ט¹⁰.

למרות שניתן להבחין בשני כיוונים שונים בספרי המנהגים שנזכרו כאן, רצוי לציין שבספר המהרי"ל, המפורסם בכולם, אפשר לראות את שתי המגמות גם יחד. כבר ציינו למעלה שר' זלמן מסנטגואר רצה למסור את מנהגי רבו לקהל הקוראים. אבל הוא גם ביקש למסור את פסקיו של רבו, כפי שנמסרו בדרשותיו בפני הציבור, ולכן ר' זלמן גם רשם קטעי דרשותיו של המהרי"ל. הווי אומר, ר' זלמן ביקש למסור לקהל מנהגי הציבור כפי שלמד אותם מדרשותיו של רבו. גם עריכתו של ספר המהרי"ל מצביעה על כיוון זה: הוא ערוך לפי לוח החודשים, החל מניסן ועד אדר, ולזאת הוסיף מנהגי של רבו באירועים משפחתיים חשובים, מן העריסה עד הקבר. ר' זלמן העיד על הכיוון הזה במפורש כאשר כתב בהקדמתו הקצרה: 'ואני בראותי הדור נבוכ במנהגים, חברתי כל אלו למען דעת העם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון דכל נהרא ונהרא ופשטיה'. הרי שספר מהרי"ל נחשב בעיני מחברו גם כמדריך ולא רק כספר המתעד את מנהגי רבו¹¹. ברם, ספר המהרי"ל אינו מדריך שימושי ביותר לציבור, לא לשלוחי הציבור ולא למתפללים. באופן מיוחד דווקא בענייני תפילה יתקשה המתפלל למצוא בלי סיבוכים עניינים הנחוצים לצורך השעה. כמו כן, בספר המהרי"ל, כבספר מהרא"ק הקודם לו, מובאים מנהגים שונים וסותרים בעניין אחד. לפעמים נזכרים מנהגי וורמייזא ומנהגי מגנצא בנשימה אחת, דבר המקשה על המתפלל, שכבר עזב מזמן את אזורי הריינוס, להחליט ולקבוע את המנהג שלו. ספרו של ר' אייזיק טירנא ענה לדרישה זו. הוא קבע את המנהג בצורה ברורה, פשוטה וחד-משמעית. ברם, בהיותו מן המזרח, המנהגים שהביא הם מנהגי מחזור השנה כפי שהיו נוהגים במרכז גרמניה ובמזרחה. רא"ט צמצם בידועין את חיבורו ל'מנהגי מדינתנו הגר ושטיי"ר מארק ומעררין'¹². החיבור נהפך ל'להיט' והוא נדפס בין השנים שכ"ו-תצ"ט בשלושים ואחת מהדורות בלשונו המקורית ובעשרים ושמונה מהדורות בתרגום לידיש (המהדורה הראשונה בידיש נדפסה בשנת ש"ן)¹³. אמנם גם ספר מהרי"ל נדפס בשמונה מהדורות בין שנות שט"ז לת"ץ ונמצאים ממנו יותר מעשרים וחמישה כתבי-יד (אחד

10 ראה ש' שפיצר (מהדיר), מנהגי הרב זלמן יענט (נספח לספר המנהגים לר' אייזיק טירנא [לעיל, הערה 9]), עמ' קצו-קפט.

11 ראה הערותיו של י' פריימן, לקט יושר, עמ' XII, XI.

12 המדפיסים, עקב התפשטות המנהג, הוסיפו 'פולין', פיהם, מעריץ ואשכנזי.

13 י"י כהן, מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 221.

ביידיש¹⁴. מאידך גיסא, אין אנו מוצאים ספר שימושי דומה שנועד לנוהגים במנהגי הריינוס. חיבור כעין חיבורו של רא"ט, אך במסורת המהרי"ל, לא הופיע בדפוס וכנראה נשאר ספר המהרי"ל לר' זלמן מסנטגאר ספר המנהגים המודפס היחידי לבני ריינוס¹⁵. דומני, שספר הדומה למנהגי רא"ט חובר כמעט באותו זמן בו נכתב ספר מהרי"ל עצמו. הוא לא הובא לדפוס, ונמצא בכתבי־יד רבים, שונים ורבגוניים, אשר הועתקו במדינות רבות: במיוחד באיטליה, אך גם בגרמניה ואפילו ביוון. החיבור נועד לסדר התפילה כמנהג אשכנז המערבי, בניגוד לתפילות נוסח מנהג אשכנז המזרחי אשר הרא"ט שימש לו מקור נאמן. לחיבור זה, למקורותיו ולתיאור כתבי־היד השונים שלו, מוקדש מאמר זה.

התוכן

ספר המנהגים עוקב אחרי הסדר של חודשי השנה, החל בניסן ועד פורים. הוא נועד בעיקר לשמש כחוברת שימושית לנוהג ולמנהגים של המתפלל בבית־הכנסת, כעין ליווי לסידור (אשר נקרא בלשונו של המחבר 'תפילה'). החיבור גם שימש ככרך משפחתי לבית. הוא כולל נוסחאות הקידוש לחגים השונים, נוסח ההבדלה למוצאי שבת ולימים טובים והוראות לתוספות בברכת המזון. נוסף על כך נמצאים בו סדרי קיום מצוות הקשורות למחזור השנה, אם כי בקיצור נמרץ: עירובי חצירות, עירוב תבשילין, בדיקת חמץ וביטולו, ליל הסדר, סדר כפרות בערב יום כיפור, סידור ארבעת המינים ולקחתם בסוכות, הדלקת נרות חנוכה, וכיו"ב. ברם, הנושא העיקרי הוא מנהגי תפילה בציבור. החיבור מדייק בפרטי פרטים בסדר התפילה בכל חג וחג. הוא מכיל את סדר התפילה לערבי חג (כגון י"ד בניסן), החל בתפילת שחרית, ועוקב אחרי סדר הפיוטים בחגים לערבית, לשחרית ולמוסף, כפי הצורך. מאידך גיסא, אין הוא נמנע מלהזכיר גם את סדר תפילות הקבע התדירות — במיוחד כל קטעי העמידה (הקרוי כאן 'שמונה עשרה', גם בתפילות החגים), טיב הקדיש ('ק"ש' — קדיש שלם; 'ק"ח' — קדיש חצי), סיומי תפילה כגון 'עלינו' וקדיש יתום. כמובן הוא מפרט את כל ההפסקות בקריאת התורה בכל השנה. בסוף החיבור הוא הקדיש פרק מיוחד להפסקות בקריאת התורה בשני וחמישי לכל השנה. כנראה נועד החיבור במיוחד לשמש כמדריך לתפילות כל השנה לחזנים, לשלוחי ציבור ולקוראים בתורה.

המחבר טרח להקל ככל האפשר על הקורא בחיבורו. לצורך זה הקדיש פרקים מיוחדים לכל האפשרויות השונות בחגי ישראל, כפי שמפורט בתוכן העניינים להלן. נציין כאן מספר דוגמאות: בתפילת שחרית ביום ראשון של פסח שחל בשבת הוא חזר ופרט את כל התפילות הנאמרות ביום זה בציון פתיחותיהן, לרבות התפילות החופפות לאותן שמתפללים ביום ראשון של פסח שחל להיות בחול. ברור אפוא שהוא מבקש למנוע מן הקורא את הטרחה לדפדף למקומות אחרים למצוא את מבוקשו, ועל־כן טרח לחזור על כל הפרטים פעם אחר פעם כדי שסדרי התפילה של כל יום ויום יהיו שלמים לחלוטין. הוא נוהג כך בעקביות בכל החגים

14 כאן רצוי לציין שהמחזור האשכנזי נחלק לשני ענפים: המנהג המערבי, שנהג במערב גרמניה ומכונה 'מנהג אשכנז' סתם; והמנהג המזרחי, שנהג במרכז גרמניה ובמזרחה, כולל ארצות מזרח אירופה, והוא מכונה 'מנהג פולין'. מנהגי מהרי"ל משקפים את 'מנהג אשכנז' המערבי ומנהגי רא"ט את המנהג המזרחי. לדיון מעמיק בנושא עיין ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ראש השנה [להלן: גולדשמידט, מחזור] ירושלים תש"ל, מבוא.

15 במכון לתצלומי כת"י שעלי"ד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, רשומים ממנו 26 כת"י שלימים, אבל גם קטעים בתוך כת"י אחרים.

והימים טובים, בצורה בולטת (ולפעמים קצת מופרזת). כיוצא בזה נהג המחבר בקידוש של כל אחד ואחד מהחגים, וציין את הנוסח המלא בכל מקום שיש קידוש, ולדוגמה: הוא כותב את הנוסח המלא — ולא רק את השניוניים — בקידוש ליום ראשון של פסח שחל בחול, שחל בשבת ושחל במוצאי שבת. הוא שוב מעתיק את הנוסח המלא בסימנים ליום שני שחל בחול ושחל במוצאי שבת — וכך הוא עושה בכל חג וחג בלי יוצא מן הכלל.

המחבר גם מספק לקורא את הידיעות הבסיסיות בלוח השנה הדרושות לכל יהודי. כך ציין באיזה ימים בשבוע יחול ראש החודש בכל חודש וחודש. כמו־כן צירף בסוף החיבור לוחות לקביעות התקופות והמועדים, מחזור סדרות ופרשיות התורה וקריאתן בחיבורן ובהפרדתן. חיבורנו מכיל גם הוראות לאירועים מיוחדים במחזור השנה, כגון כשיש חתן או בעל ברית בבית הכנסת בשבת או בחג. מעניין הוא הסימן המוקדש לסדר מנהגי התפילה במקומות שאין שם מניין.

סיכומי של דבר: ספר מנהגים זה הוא כעין מדריך לש"ץ וכעין 'לוח' שנתי, אשר מטרתו הייתה לסייע למשתמש בו למצוא את דרכו בסדרי התפילות במחזור השנה בבית־הכנסת ובבית. כאמור, משימת המחבר הייתה, כפי הנראה, לכתוב חיבור שימושי אשר ניתן יהיה למצוא בו בקלות כל עניין בלי חיפוש מייגע. בהתאם למגמה זו גם הוסיף המחבר מפתח עניינים לכל פרק אשר הוא מוספר ו/או צוין בכותרת המתאימה בליווי הדף בחיבור עצמו. מצאנו לנכון לצרף לכאן את המפתח בכדי לתת לקורא מושג מדויק יותר על תוכן החיבור (לפי כת"י בד"ל):

ר"ח ניסן וקביעותו
שבת הגדול
הלכות מים של מצוה
בדיקת חמץ
ערב פסח
עירובי חצירות
עירובי תבשילין
באיזה ימים שחל בהן פסח
תפילות ליל ראשונה של פסח שהיא בחול
הסדר של ליל ראשונה והקדוש כשהיא בחול ואף סדר הטיבולים
תפילה וקידוש וסדר וטיבול של לילה ראשונה ש"פ כשהיא בשבת
תפילה וקידוש של ליל ראשונה של פסח כשהיא במוצאי שבת
תפילת יום ראשון של פסח כשהוא בחול
תפילת יום ראשון של פסח כשחל בשבת
תפילה וסדר של ליל שנייה כשהיא בחול
תפילה וסדר של ליל שנייה כשהיא במוצאי שבת
תפילת יום שני של פסח
תפילת מנחה ומעריב של מוצאי יום שני ש"פ בחול
תפילת מנחה ומעריב של מוצאי יום שני ש"פ כשיוצא בליל שבת
תפילת יום ראשון של חול המועד כשהוא חל בחול
תפילת שבת שבחול המועד של פסח
ליל שביעי של פסח כשהיא בחול
ליל שביעי של פסח כשהיא בשבת
תפילת יום שביעי של פסח כשהוא בחול
תפילת יום שביעי של פסח כשהוא בשבת

תפילת ליל שמיני של פסח כשהיא בחול
 תפילת ליל שמיני של פסח כשהיא בשבת
 תפילת ליל שמיני של פסח כשהיא במוצאי שבת
 תפילת יום האחרון של פסח כשהוא בחול
 תפילת יום האחרון של פסח כשחל בשבת
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי פסח שהוא יוצא בחול
 תפילת מוצאי פסח כשהוא יוצא במוצאי שבת
 סימן לידע כל המועדים מתוך הא"ת ב"ש ג"ר
 אסרו חג של פסח וה"ה לשבועות ולסוכות
 סדר אמירת הפרקים וזמנם
 סדר הזולתות שבין פסח לשבועות
 שני וחמישי ושני
 סדרו של ל"ג בעומר
 סדרו של סיון ושבת שלפני שבועות
 ערב שבועות ובאיזה ימים שחל להיות בהן שבועות
 תפילה וקידוש של לילה ראשונה של שבועות כשאינה במוצאי שבת
 תפילה וקידוש של לילה ראשונה של שבועות כשהיא במוצאי שבת
 תפילת ימי ראשון של שבועות
 תפילה וקידוש של לילה שנייה של שבועות כשהיא בחול
 ליל שנייה של שבועות כשהיא בשבת
 תפילת יום שני של שבועות כשחל בחול
 תפילת יום שני של שבועות כשחל בשבת
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי שבועות כשהוא יוצא בחול
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי שבועות כשיוצא במוצאי שבת
 אסרו חג של שבועות וסדרו של תמוז
 שבועה עשר בתמוז
 סדר הזולתות וההפטרות ושאר עניינים השייכים בין י"ז בתמוז לט' באב
 תפילת ליל ט' באב כשאנו במוצאי שבת
 תפילת ליל ט' באב כשהיא במוצאי שבת
 תפילת של ט' באב שחרית וערבית
 שבת של נחמו
 חמשה עשר באב
 ר"ח אלול והשייך בו וקימת הסליחות וכל דבריו עד ערב ר"ה
 ערב ראש השנה
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה של ר"ה כשהיא בחול
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה של ר"ה כשהיא בשבת
 תפילת יום ראשון של ר"ה כשהוא חל בחול
 תפילת יום ראשון של ר"ה כשהוא חל בשבת
 תפילה וקידוש של ליל שנייה של ר"ה כשאנו במוצאי שבת
 תפילה וקידוש של ליל שנייה של ר"ה כשהיא במוצאי שבת
 תפילת יום שני של ראש השנה
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי ר"ה כשיוצא בחול
 מוצאי ר"ה כשהוא יוצא כליל ז'
 צום גדליה
 שבת שובה
 ערב יום הכפורים
 תפילת מנחה ומעריב של ליל כל נדרי

תפילת יוצר של יום הכפורים
 תפילת מוסף של יום הכפורים
 תפילת מנחה של יום הכפורים
 תפילת נעילה של יום הכפורים
 תפילת מעריב של מוצאי יום הכפורים
 ערב סוכות וסימן לימים שבהן חל סוכות
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה כשהיא חלה בחול
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה של סוכות כשהיא חלה בשבת
 תפילת יום ראשון של סוכות כשהוא חל בחול
 תפילת יום ראשון של סוכות כשהוא חל בשבת
 תפילה ליל שנייה של סוכות כשאין במוצאי שבת
 תפילה ליל שנייה של סוכות כשהיא במוצאי שבת
 תפילת יום שני של סוכות
 תפילת יום שני של סוכות כשיוצא בחול
 תפילת מוצאי יום שני כשיוצא בליל ד'
 תפילת יום ראשון של חול המועד כשהוא בחול
 תפילת יום שני ויום שלישי ויום ד' של חול המועד כשהוא בחול
 שבת בחול המועד של סוכות
 הושענא רבה
 תפילה ליל שמיני עצרת ויום שמיני עצרת שהם בחול ואף הקידוש
 תפילה ליל שמיני עצרת ויום שמיני עצרת כשהם בשבת ואף הקידוש
 תפילה וקידוש של ליל שמחת תורה כשאין במוצאי שבת
 תפילה וקידוש של ליל שמחת תורה כשהיא במוצאי שבת
 שמחת תורה שחרית
 מנחה ומעריב של מוצאי שמחת תורה
 אסרו חג של סוכות
 שבת בראשית
 תענית שני וחמישי ושני
 קביעות מרחשון וכסלו ושאלת מטר
 פ' שמתחילין לומר משיב הרוח
 ענייני וסדרו של חנוכה
 ליל ראשונה של חנוכה כשהיא בחול
 תפילת יום ראשון של חנוכה כשהיא בחול
 ראש חדש וחנוכה
 שבת וחנוכה
 שבת ראש חדש וחנוכה
 חנוכה המזבח כשהוא בחול
 חנוכה המזבח ושבת
 עשרה בטבת
 חמשה עשר בשבט
 פורים קטן
 סדר הפרשיות וההפסקות ופורים
 פרשת שקלים לפני ראש חדש אדר
 פרשת שקלים וראש חדש אדר
 שבת והפסקה
 פרשת זכור
 תענית אסתר

תפילת ליל פורים כשאינה במוצאי שבת
תפילת ליל פורים כשהיא במוצאי שבת
תפילת ימי פורים
פרשת פרה
פרשת החדש כשהיא לפני ר"ח ניסן
פרשת החדש ור"ח ניסן
פרשיות והפסקות בסימן כ"ו
פרשיות והפסקות בסימן ד"ד
פרשיות והפסקות בסימן ובי"ו
שבת וראש חדש
שבת ונישואין
שבת וברית מילה
מנהג הזולתות
מנהג הקדיש
הוצאת ספר תורה
מנהג ההפטרות
סדר והקרבנות
סימן לתפילת שמנה עשרה של יום טוב וסדרו
סדר תפילת יחיד במקום שאין מניין
פרשיות הראשונות של כל סדר החומש
סדר הסדרות ומנהג שניים
עניין סדר התקופות
הקביעות משנת ר"י עד ס' שנים רצופים זה אחר זה
קביעות ודחיות של כל חדשי השנה
דחיות המועדים פ"י ימים שאין אותו המועד יכול להיות באותן הימים

המוצא והמקורות

עתה עלינו לנסות ולבדוק את מוצאו של ספר המנהגים שלנו ואת האיזור שאת מנהגיו הוא משקף. נראה לי כי ניתן להגיע לכך באמצעות בדיקת נוסח התפילה, מערכת הפיוטים וסדר המנהגים שבספר מנהגים זה, והשוואתו לאלו הידועים לנו ממקורות ספרותיים אחרים, כגון ספרי מנהגים וספרי תפילות, אשר מוצאם אף הוא מאשכנז. נראה כי מכל המרכיבים הללו, מבחר הפיוטים במיוחד עשוי לספק לנו את התשובה. לצורך בדיקה זו ערכתי טבלה המשווה את מערכת הפיוטים למספר ימים מיוחדים בשנה, כפי שהיא מופיעה בספר המנהגים שלנו ובספרי מנהגים אשכנזיים אחרים. נראה לי כי טבלה זו מהווה מדגם מייצג של כלל מערכת הפיוטים שבמחזור התפילות השנתי.

א. פיוטים לשבת נחמו

ספר המנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מנהגים לר' אייזיק טירנא
יוצר	א'ל שדי	א'ל שדי
אופן	שאו מנחה	שאו מנחה
אהבה	—	שתי פעמים
זולת	אמת משל היה	אמת משל היה
קדושה למוסף	אלקיכם יוסיף	אלקיכם יוסיף

ב. פיוטים לשבת בראשית

מנהגים לר' אייזיק טירנא	ספר מהרי"ל	ספר המנהגים שלנו	יוצר
א"ל נשא	א"ל נשא	א"ל נשא	אופן
שש כנפים	בעל התפארת	בעל התפארת	
(בכרונא = שאלו שחקים)			
אחשבה לדעת	אחשבה לדעת	אחשבה לדעת	זולת
—	יש מקומות אומרים	אלקים ישכיל	קדושה למוסף
	אלקים בקדושה		

ג. פיוטי ר"ח שחל בשבת

מנהגים לר' אייזיק טירנא	ספר מהרי"ל	ספר המנהגים שלנו	יוצר
איילת השחר	אלקינו אלקי אמת	אלקינו אלקי אמת	אופן
אביר הגביר	לך אלים	לך אלים	זולת
אמונתך	אמונתך	אמונתך	קדושה למוסף
—	אלקים	אלקים יורח שמשו	

ד. פיוטים הנאמרים בשבת הגדול

מנהגים לר' אייזיק טירנא	ספר מהרי"ל	ספר המנהגים שלנו	יוצר
אאמיר	אתי מלבנון כלה	אתי מלבנון	אופן
בלולי אש	—	—	זולת
אז כארסת	—	אומרת אני מעשי	קרובץ לשחרית
—	במגנצא כל הקרובץ	אוני פטרי	
אלקים בצעדך וסדר	ליוצר עד אז רוב נסים		קרובץ למוסף
אלקי הרוחות	יש מקומות נוהגין	אדיר דר מתוחים	
	לומר אדיר דר		
	מתוחים במוסף		

ה. סדר הקינות בליל תשעה באב

מנהגים שלנו	מנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מנהגי ר"ז יענט	ר' אייזיק
כת"י ל"ב	כת"י בד"ל	על אלה	על אלה	טירנא
על אלה	ואח"כ מתחיל			בליל זה
	החזן הקינות			
תסתר לאלם	על חורבן בית	תסתר לאלם	בליל זה	שומרון
	המקדש ואח"כ אומר			
בליל זה	בליל זה	עד אנה בכיה	(עד) אנה בכיה	עד אנה בכיה
עד אנה בכיה	עד אנה בכיה	בליל זה	תרחם ציון	תרחם ציון
אז בחטאי	אז בחטאנו	אז בחטאנו		
תרחם ציון	תרחם ציון	תרחם ציון		

1. סדר הקינות בתשעה באב בשחרית

המנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מנהגי ר"אק
שבת סורו	שבת סורו	יזה סדר קינות במגנצא' שבת סורו
איכה אצת	איכה אצת	איכה אצת
אאדה	אאדה	אאדה
איכה תפארת(י)	איכה תפארת(י)	איכה תפארת(י)
איכה ישבה חבצלת	איכה אשפתו	איכה אשפתו
איכה אשפתו	איכה יושב(ת)(ה)	איכה יושב(ת)(ה)
אם תאכלנה	אם תאכלנה	אם תאכלנה
איכה אלי	איכה אלי	איכה אלי
קננו אהלי	קננו אהלי	קננו אהלי
אהלי	אהלי	אהלי
אחור וקדם	אחור וקדם	אחור וקדם
איכה אומר	איכה אמר	איכה אמר
זכור אשר עשה	זכור אשר עשה	זכור אשר עשה
אתה אמרת	אתה אמרת	אתה אמרת
לך ה' הצדקה	לך ה' הצדקה	לך ה' הצדקה
הטה אלקי אונך	הטה אונך	הטה אונך
אז במלאות ספק	אז במלאות ספק	אז במלאות ספק
אז בהלוך ירמיהו	אז בהלוך ירמיהו	אז בהלוך ירמיהו
'כל אלה הקינות	'כשסיים ש"צ אז	'הרי זה י"ו. וג' בלילה ועוד הלילו בהה...
אומר ש"צ ואח"כ	יתחיל המופלא	הרי כ"א קינות לש"צ יסד הקליר כמניין
יחידים אומרים	שבציבור וכן נהג	הימים מ"ו בתמוז עד ט' באב וכשסיים החזן
קינות ג"כ אחד	מהר"י סגלי	אז בהלוך מתחיל גדול שבציבור קינה אמרתי
המרכבה ואחר הממעט	אמרתי	ומרבים כל העם בקינות'
ואח"כ אומרים ציונים'		
המנהגים ר' זלמן יענט		ר' אייזיק טירנא
אומר קינות שבת סורו מני		אין בו כל פירוט

2. סדר הסליחות בבה"ב

המנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	ר' אייזיק טירנא
שני קמא	שני קמא	שני קמא (בברונא)
תבא לפניך	תבוא לפניך	ישראל
אין מי יקרא	ישראל עמך	אלקים בישראל
ישראל עמך	אזון תחן	פזמון — מלאכי רחמים
פזמון — ישראל נושע	ה' ה' אל רחום	
	יושב בגובה	
חמישי	חמישי	חמישי
אין כך מקוה	אין מי יקרא	תענית צבור
אם עונינו רבו	אין כמדת	אנשי אמנה
איה כל נפלאותיך	אם עונינו	פזמון — ישראל נושע
פזמון — רועה ישראל	פזמון — ישראל נושע	

שני תניינא	שני תניינא	שני תניינא
אליך נשואות	אלקים בישראל	אפפוני מים
אין במידת	איה כל נפלאותיך	אזון תחן
אזון תחן	מלאכי רחמים	פזמון — ה' ה' אל רחום
פזמון — ה' ה' אל רחום	(ר"ז יענט — אני יום)	וי"א סדר אחר
אל נא רפא		

כפי שיראה המעיין, הטבלה שלנו אינה מספקת תשובה חד-משמעית לשאלת מוצאו של הספר. אולם ניתן לציין שישנה חפיפה ניכרת בסדר הפיוטים בין ספר המנהגים שלנו לספר המהרי"ל. מבחינה זאת ניתן להסיק שמקור מערכת הפיוטים הוא מאזורי הריינוס. הבדלים קלים ניתן למצוא בסדר הקינות לתשעה באב. אם נסתכל בסעיף ה' נראה שהסדר הפנימי של הקינות בלילה שונה במקצת (סדר הקינות 'עד אנה בכיה' ו'בליל זה' הוא הפוך), ואותו דבר בסדר הקינות בשחרית: חילופים בסדר שתי קינות ('איכה ישבה חבצלת' ו'איכה אשתור'). ראוי לציין הערה אחת שנמסרה לנו בשם ר' שמעון בנו של המהרי"ל. בספר המהרי"ל (כת"י פרמא מס' 1421, מלכת"י 13403) נמצאות תוספות והגהות בגיליון וביניהן ההערה הזאת: 'ר' שמעון בנו כתב שינה הסדר וטעה וגם אני אומר כן כי בליל זה קדם עד אנה עכ"ל¹⁶. נמצאנו למדים שבנו של מהרי"ל מצדיק הסדר המופיע בספר המנהגים שלנו ולא הסדר המופיע בספרו של ר' זלמן מסנטגואר. מאידך גיסא, אין כל הערה של הבן בסדר לשחרית. אי לכך אין אפשרות להסיק מסקנה ברורה בדבר.

אם נעבור לסדר הסליחות (סעיף ז') נמצא שאין כל זהות בין ספר המנהגים שלנו לספר מהרי"ל. מאידך גיסא, גם אין כל חפיפה עם מנהגי ר' אייזיק טירנא. מבחר הפיוטים בשלושת המקורות הללו שונה לגמרי. בשאלת היווצרותם של מנהגים מקומיים במערכת הסליחות דן דניאל גולדשמידט. הוא קובע כי חלוקה קבועה של הסליחות לפי ימים נוצרה לראשונה באשכנז במאה הטי'; במקומות אחרים (ספרד, תימן, איטליה והבלקן) וכן באשכנז עצמה קדם למאה הטי' חלוקה כזאת אינה קיימת. על-ידי שינויים במבחר הסליחות נוצרו באשכנז מנהגים מקומיים מגוונים ביותר, אשר הסתעפותם רבה לאין ערוך בהשוואה לגיוון במנהגי שאר התפילות. המחזור האשכנזי נחלק לשתי חלוקות-משנה בלבד: המנהג המזרחי והמנהג המערבי, אבל לסליחות יש אופי מקומי, כי הקהילות החזיקו בהתמדה במבחר שהיה נקוט בידן, מבחר שהיה מקרי ביותר. עד כאן מסקנתו של גולדשמידט. אולי הנדון שלנו משקף את הקביעה הזאת¹⁷.

השוואת מבחר הפיוטים במחזורים הקלאסיים, המייצגים את החלוקה בין מנהג אשכנז המערבי והמזרחי אשר הזכיר גולדשמידט, גם תעזור לנו לקבוע את המקור האזורי של חיבורנו. נבחר את לקט הסליחות ממחזור אשר ההדיר וואלף היידנהיים במהדורת רדליים,

16 גם בכת"י ב(2), בהמ"ל(2), ב"מ, ישנה הגהה בסימן לליל ט' באב האומרת: 'מהר"ר יעקב ז"ל היה נוהג לומר רק בליל זה יבכין ואח"כ [הדגשה שלין] עד אנה בכיה בציון וכו'.

17 גולדשמידט, מחזור, מבוא, עמ' 6. אגב, מעניין הוא המבחר והסדר הפנימי של הסליחות לבה"ב בשני סידורים אשכנזיים מערביים שבדקתי, שנדפסו בתקופת העתקת חיבורנו: מנטובה, שי"ח; ויניציה, שנ"א. בסידור ממנטובה נדפס הלוקט והסדר לפי המנהגים של ר' אייזיק טירנא, ואילו הסידור מוויניציה נדפס לפי ספר מהרי"ל. אף-על-פי שמדגם שטחי כזה אינו מתיימר להציג את המצב באיטליה בכללו, נדמה לי שהוא משקף את קביעתו של גולדשמידט. לכן אין א-התאמת המבחר והסדר של סליחות בה"ב סיבה לסתור את מסקנתנו שהחיבור נוטה למנהגי ריינוס בכלל ולמנהגי המהרי"ל בפרט.

מנהג פולין (אשכנז המזרחי), תקצ"ב, ואת המחזור מהדורת הנובר, תקצ"ח (אשכנז המערבי), לליל יום כיפור (קיימות מהדורות רבות נוספות של 'מנהג פולין' ו'מנהג אשכנז' ואנו מניחים שאין ביניהן הבדלים במערכת הפיוטים).

המנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מחזור הנובר	מנהגי רא"ט	מחזור רד"היים
יעלה: ב' חרוזות הראשונות וב' אחרונות	יעלה: נוהגין לומר ד': תחנונו, קולנו, עתירתנו, אנקתנו	יעלה: תחנונו, קולנו, עתירתנו, אנקתנו	יעלה (כלי פירוט)	יעלה: תחנונו, קולנו, ענינו, מנוסו, ישנו, זכרוננו, דפקנו, אנקתנו
שומע תפילה ה' אלקי צבאות סלח נא אשמות תומת צורים דרך אלקינו למענך אלקינו אמנם אשמותנו (רק חרוזה ראשונה ומדלגים הכל)	שומע תפילה ה' אלקי צבאות סלח נא אשמות תומת דרך אלקינו למענך אלקינו אמנם אשמותנו (חרוזה ראשונה)	שומע תפילה ה' אלקי צבאות סלח נא אשמות תומת צורים דרך אלקינו למענך אלקינו יש קהילות: אמנם אשמותנו בקצת קהילות אומרים עד כאן ומדלגים... אחרות	שומע תפילה — סלח נא אשמות אמנם כן כי הנה כחומר	שומע תפילה דרך אלוקינו אמנם אשמות יש קהילות אומרים גם תעלה ארוכה זה דרכנו — בקצת קהילות אומרים ע"כ מדלגים החרוזות עד תעלה סלח נא אשמות אמנם כן כי הנה כחומר בק"ק פראג א"א אותך אדרוש
אתה תבין	אדברה תחנונוס בוורמייזא אתה מבין	אותך אדרוש במגנצא	אתה מבין	אתה מבין (בק"ק א"א)

מן המדגם הזה ניתן להיווכח שספר המהרי"ל וחיבורנו משקפים את המחזור לפי הנוסח המערבי ומנהגי ר' אייזיק טירנא מתארים את הנוסח המזרחי. נדמה לי שדוגמאות אלה מספיקות לקבוע שספר המנהגים דידן נוטה למערב ולבית מדרשו של המהרי"ל. ואכן ניתן למצוא הוכחות נוספות המלמדות שהחיבור קרוב לבית מדרשו של המהרי"ל. למרות החומר ההלכתי המרובה הכלול בחיבורנו, כמעט שלא נזכר בו שמו של שום פוסק פרט לשמו של מהרי"ל (פעם נזכרת בו גם מסורת בשם מהר"ם)¹⁸. רוב המנהגים נמסרים בצורה סתמית, בלי להזכיר את המקורות שעליהם הם בנויים. רק בכתב־יד אחד (בס"י) נזכר המהרי"ל בכותרת החיבור: 'מנהגי מהרי"ל'. כמעט בכל יתר כת"י נזכר שמו פעמיים: הוא נזכר פעם בהלכות ערב פסח שחל בשבת, שם נמסר שביום ו', ערב שבת, יש לנהוג כאילו היה ערב פסח עצמו, ולכן משכימים לתפילה 'כדי למהר ג"כ לאכול קודם שתתחיל שעה חמישית

18 בתקיעת שופר ביום שני של ר"ה (כאשר יום ראשון חל בחול) נמסר שיש מברכין ברכת שהחיינו כלשם בשעה שהקהל עונין אמן על ברכת תקיעת שופר: 'וכן כתב מהר"ם ז"ל'. גירסה זאת נמצאת בכל כהה"י.

ושורפין בסוף שעה חמישית וכן הוא בנימוקי מהר"י סג"ל ז"ל בשם מהר"ש ז"ל...¹⁹. שמו נזכר פעם שנייה במנהגי ליל יום כיפור: 'ויש נוהגין לישן בבית הכנסת בליל כל נדרי והכי איתא בנימוקי מהר"י סג"ל ז"ל אך צריך להיזהר בעצמם נקיות וטהרה'²⁰. יש הוכחות וסימוכים עקיפים, מבחינת המינוח ומבחינת העניין, המצביעים על מקורו של הספר. נציין רק אחדים מהם²¹. בקריאת התורה בימים נוראים נזכרו כמעט בכל כתבי-היד הוראות כיצד יש לקרוא: 'וקורין בענוה בניגון שטובן טרופא'. שמה של מנגינת-טעמים זו נמצא בספר המהרי"ל הידוע. בהל' יום כפור סדר מנחה (מט, ב) נאמר: 'מהר"י סגל היה מנגן הקריאה דשחרית ודמנחה כלמידת הנערים שקורין שטובן טרופא'. ניתן לשער כמעט בוודאות שמקור הביטוי הגרמני הוא כנראה טעמי החדר של המלמדים²² (שטובא = חדר בגרמנית, טרופא = טעם ונגינה, מן היוונית Tropos). לכאורה, מקור דברי חיבורנו הוא ממסורת המהרי"ל. מעניין הוא שהביטוי הזה מופיע גם בקריאת התורה בתשעה באב: 'וקורין בנגון ענוה ובקול נמוך כמו שקורין בימים נוראים שטובן טרופא... ואומר ההפטר... ואומר גם אותה בקול נמוך בניגון של מקרא'. בספר המהרי"ל בהל' ט' כאב לא נמצאים אותם הדברים בדיוק, אלא: 'קורין בסדר ואתחנן... מפטיר... בניגון המקרא ולא בניגון אחר הפטרות'. נמסר, אפוא, רק ציון ניגון ההפטרות, בלי לסמן את ניגון קריאת התורה²³. דוגמה אחרת המצביעה על מקור חיבורנו הוא בסדר התפילות להושענא רבה. בכל כתבי-היד נמסרו הדברים האלה: 'בהושענא רבה משכימין לבית הכנסת לאור הלבנה [ההדגשה שלי] ומדליקין את הנרות הנשארים מיום כפורים ומתקנים לולכיהם בערכה חדשה עד עלות השחר שיהא עת להתחיל ברכות'. הביטוי 'לאור הלבנה' חריג ויוצא-דופן בספרות ההלכה והמנהגים. עדיף היה לומר 'לפני עלות השחר' או 'בעוד לילה'. כתי' התרגום ביידיש (פרס — 2) — יעזור לנו לפענח את פירוש הביטוי: 'הושענא רבה שטיט מן ברויא אויף און זיכט זיין קופא אין דער לבנה'. חיפוש הראש בלבנה מזכיר לנו מנהג שרווח בחוגי בעלי המסותורין בימי הביניים, הנזכר בספרי חסידי אשכנז הדגולים: בס' החסידים לר' יהודה החסיד ובס' הרוקח לר' אלעזר ב"ר יהודה תלמידו. בספרים הנ"ל נזכרת החשיבות לראות צל ראשו של האדם באור הלבנה בהושענא רבה, המסמן חתימה טובה

19 כך היא הגירסה המליאה והיא בכת"י בד"ל, ב(3), מונט'.

בכ"י פ: וכן דרש מהר"ש ומהר"י סג"ל.

בב"מ: וכן הוא בנימוסי מהר"י ז"ל סג"ל דרש מהר"ר.

בב 901, בבהמ"ל 1084: וכן הוא בנימוקי מהר"י ז"ל דרש מהר"י.

במ"י: וכן הוא בנימוקי מהרי"ל ז"ל בשם מהר"ש, ז"ל.

20 בד"ל, ב(3), מונט'.

בבס"י ובפ' נמסרה ההערה בלי להתייחס למהרי"ל.

בב"מ נמסר בטעות: והכא איתא בנימוקי מהר"ת סג"ל.

במ"י לא נמסרה המסורת כלל.

אכן נזכר שמו בהגהות שונות: ראה כת"י ב(2), בהמ"ל(2), ב"מ, פר', בס"י.

21 אין כוונתי לציין רשימה שלמה בכל ההוכחות מתוך החיבור (זאת יעשו המהדירים כאשר החיבור יצא לאור בעז"ה).

22 גם בל"ב ישנם רמזים מנגינת המלמדים. בתפילת יום ראשון של ר"ה שחל בחול נאמר: 'וקורין בניגון ענוה שקורין התינוקות שטובן טרופא'.

23 גם הערת מהרי"ל, שקראו בניגון זה גם למנחה ביו"כ, היא בעייתית. ברוב כתה"י שלנו לא נזכרה כל מנגינה לקה"ת במנחה ביו"כ, חוץ מככת"י ל"ב: 'וקורין בניגון ענוה'.

לשנה החדשה²⁴. פגיעה בצל האדם באור הלבנה מצביעה על 'מתרע מזליה' באותה השנה. אולי התרגום הזה ופירושו עליו מרמזים לנו שמחברנו היה קרוב לחסידי אשכנז. נדמה שחיבורנו מרמז גם למקרה נדיר שקרה בבית מדרשו של מהרי"ל. בספר מהרי"ל נמסר לנו (נד, א):

מעשה במגנצא בהושענא רבא השכימו הצבור ובראשם מהרי"ל והיו סבורין שעמוד השחר עלה ושגגו שעדיין היתה הלבנה זורחת בתקפה והיו מעטפין טלית והניחו תפילין וסיימו פסוקי דזמרא ואח"כ החשיך והמתינו כמעט שעה עד שעלה עמוד השחר...

נדמה שמחברנו התכוון למקרה ההוא כאשר כתב דבריו ('עד עלות השחר שיהא עת להתחיל ברכות'). הוא ביקש להדגיש שמשכימים לאור הלבנה אבל מתחילים התפילה רק עם עלות השחר (ובינתיים תיקנו הערכות)²⁵.

ניהוג אחר אשר מעורר תשומת לבנו נזכר בסדר התפילות למוסף בראש השנה וביום כיפור: 'ואז החזן כורע על ברכיו ואומר ויאתיו עד כתר מלוכה ואז עומד וחוזר למקום שהניח...'. מאידך גיסא, בתפילת 'עלינו לשבח', שם אנחנו מצפים שהחזן והקהל יכרעו וישתחוו כנהוג ברוב תפוצות ישראל, אין כל זכר לכריעה או אפילו קידה. הפיוט הזה (אשר לפי חוקרים חובר בביזנטיום בתקופת מלחמת הצלמים) לא נזכר בכל מחזורי אשכנז הקדומים. לדוגמה, הוא לא נזכר במחזור וורמייזא המפורסם משנת ל"ב לפ"ק (1272). מאידך גיסא, הוא נזכר במחזורים קדומים אחרים באשכנז (כגון מחזור כת"י בודלי אוקספור מס' 1035 שנכתב בשנת י"ח לפ"ק [1258])²⁶. נדמה שהוא נאמר באזורי גרמניה המערבית חוץ מוורמס. מעניין שדווקא בוורמס כרעו והשתחוו ב'עלינו לשבח', לפי מסורת ר' אלעזר בעל הרוקח. האם ביתר קהילות גרמניה כרעו באמירת 'ויאתיו' ולא ב'עלינו', ובוורמייזא כרעו ב'עלינו' כי לא אמרו 'ויאתיו'?

ועוד ראוי לציין מנהגו של מהרי"ל כפי שהעיד עליו ר' זלמן בספרו: 'לאחר סיום האוחז היה מהרי"ל סג"ל שוחה ביותר והזכיר מה שהזכיר ושמעתי מעיד על מהרי"ל שטן ז"ל שבקש ממהרי"ל למסור לו ההזכרה ההוא דאחר האוחז כדי שיוכל ג"כ הוא להזכיר בהיותו ש"ץ ולא

24 ראה דברי ר' יהודה החסיד בס' החסידים (מהדורת וויסטינטסקי), ס' תתתשמד; ס' הרוקח, ירושלים תש"ך, ס' רכא; אלעזר ב"ר יהודה, ס' חכמת הנפש, לבוב, תרל"ו, עמ' יד, א; כד, א. גם בחוגים בפרובנס אנו מוצאים איזכורים למנהג ראה מלונל. בס' אורחות חיים מצניו, וכן בס' כל בו, ואחריהם בס' אבודרהם רצ"א (מהדורת פעטרקוב, תר"ץ, עמ' פ, ב) אשר דוחה אותו ('מכאן אני אומר שאין לנהוג מנהג זה'). עצם העובדה שהוכרח לדחותו מצביעה על קיומו בספרד. אגב, הרמ"א בספרו דרכי משה לטור (או"ח ס' תרסד, ב) מציין לדברי רד"א הנ"ל ובהג"ה לשולחן ערוך בסימן הנ"ל הוא הסכים למסקנתו ודוחה המנהג בשתי ידיו. דיון מקיף במנהג נמצא אצל י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 143-134. אני מודה לר' שמואל אשכנזי להפניה למאמרו של וילהלם.

25 אף-על-פי שבספר מהרי"ל (נג, ב) נזכר: 'משכימים להבכ"ג כעלות השחר ומדליקין שיורי נרות של י"ב ומתקנין כל אחד ואחד ערבה של הושענות...' מכל-מקום, מעשה במגנצא כנראה השפיע על מחברנו לנסח את דבריו בצורה מיוחדת זאת.

26 ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 19. מחזורים אחרים בכת"י שונים המזכירים אותו הם כת"י בודלי מס' 1023, 1025, 1026 ועוד. ראה גם: M. Sachs, *Beiträge zur Sprach- und Alterthumsforschung*, Berlin 1852, pp. 78 f.; S. Krauss, *Studien zur Byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Wien 1914, p. 41

רצה לגלות לו' (הל' ראש השנה, דף מא ע"א), האם ישנו רמז לכריעת הש"ץ אשר לפנינו? וצ"ע.

לסיום, רצוי לציין שחיבורנו מתקרב במקצת ללשונו של ספר המהרי"ל כת"י מוסקבה-גינצבורג (מס' 604), שהוא שונה מכתבי-היד האחרים ומן הדפוסים (הן בסדר הפנימי של הדברים והן בניסוחם). לדוגמה, בפירושו למנהגי ד' הפרשיות ציין ר' זלמן מסנטגואר שאומרים פיוטים בשבתות אלו. בכת"י מוסקבה הנ"ל צוינו שמות הפיוטים וסדר אמירתם עם הקדמה: 'פרשת זכור אומר פה אולמא...' (כן רשום גם לפרשת פרה ולפרשת החודש)²⁷ מאידך גיסא, בדפוסים של ס' המהרי"ל נכתב סתם: 'ואומר בכל פרשה יוצר זולת וקרובץ', בלי לפרט שמותיהם²⁸. המסקנה מן הנ"ל היא שכנראה יש לס' המהרי"ל לר' זלמן מהדורה אחרת לחלוטין (ואולי הוא עצמו כתב שתי מהדורות), שהייתה ידועה באזורי אולמא. גם חיבורנו מזכיר את הפיוטים כמעט באותו הלשון בכתבי-היד הנ"ל. האם הושפע חיבורנו דווקא מן המהדורה האחרת של ספר המהרי"ל? שאלה זו טעונה בירור מיוחד, החורג מן המסגרת שלנו.

לסיכום, ניתן להסיק שחיבורנו הולך לפי המסורת האשכנזית המערבית, והוא מקביל לס' מנהגי רא"ט במסורת האשכנזית המזרחית. יש לו זיקה לספר מהרי"ל, אבל הוא בעל אופי שונה, בהיותו מדריך יותר מפורט ושימושי. דוגמה קצרה אחרונה תבליט את הדבר.

ספר מהרי"ל (מהדורת סביניוטה, שט"ז)

חמשה עשר באב ברוב מקומות אין אומרים תחינה בבקר ויש בזה טעמא וגם בו הותרו השבטים לבא זה לזה פ' להסיב נחלה לשבט אחר... רבינ' (!) ורב יוסף אמ' תריהו שבו פוסקים מלכרות עוד עצי המערכה... והיו מיבשים לצורך המערכה²⁹.

ספר המנהגים דידן

חמשה עשר באב לעולם חל ביום שחל בו ר"ח אב ולכך אינו חל אלא בא' מימי בדו"ז. בשחרית אין אומרים תחינה אבל אומרים בו למנצח וביום שלפניו במנחה אומר תחינות במקצת מקומות ובט"ו עצמו אומר תחינה במנחה ואם חל ביום ב' או אין אומרים בו והוא רחום כי מיד אחר ש"ע אומר ח"ק א"ל ארך אפים וקורין פ' ראשונה של אותו שבוע לג' אנשי' ביום שלפני טו באב אומרי' תחינה.

המחבר

בקולופון של אחד מכת"י (כד"ל, דף 44א) נמצא פירוט כדלהלן:

המנהגים הללו יסדם הנכבד ונחמד אלופי מו' ורבי ר' שמואל ז"ל על פי אדו' אבי שיי' מהר"ר זעליקמן קובורק שיי' וע"פ מהר"ר שלמה שפירא ז"ל וע"פ מהר"ר ברוך שיי' וע"פ מהר"ר ענשכין שיי'. ואני... העתקתי פה עיר טערויזא והתחלתי לכתוב יום ב' ר"ח אייר רי"ג וסיימתי... ביום ד' סיון רי"ג.

באותו כתב-יד נזכר (דף 41ב) בעניין לוח עברונות: 'קביעות משנת ר"י עד ששים שנה...

27 צילום כת"י במלכ"תי מס' 27988 דף 135ב.

28 דפוס וורשא (תרל"ד), דף נט ע"א.

29 בכת"י מוסקבה הנ"ל, דף 183א, הניסוח הוא: 'בחמשה עשר באב יש מקומות שאין אומרים תחינה בשחרית ויש מקומות כמו כן למנחה בו ואם הוא בשבת אין אומרים צו"ץ ושמיים בו בסעודה כי בו הותרו שבט בנימין לבא בקהל. במגנץ ובוורמשא אומרים תחינה בוקר וערב'. גם בקטע זה הניסוח מתקרב יותר לחיבור שלנו מאשר למהרי"ל המודפס.

ואתחיל בשנה זו הע"ל (הבא עלינו לטובה) לפרט שהוא שנת רביעית למחזור קטן'. נמצאנו למדים, אפוא, מכתב-היד זה הן את זהותו של המחבר — או המחברים — והן את התאריך שבו נכתב החיבור — הוא שנת ר"ט (1449).

כל החכמים הנזכרים בקולופון ידועים. ר' זליקמן ב"ר אברהם מקובורק היה תלמיד-חכם מוסמן לרבנות. הוא היגר מאשכנז לאיזור ויניציה, כנראה בראשית שנות העשרים למאה הט"ו. שם, כנראה, התעסק בבנקאות, כי הוא מופר לדוג'ה של ויניציה כבנקאי וכאחד מגנתיניו. בראשית שנת 1428 עזב את איטליה והגיע לקונסטנץ. שם התחתן עם ינטלי, אשה בעלת נכסים וכספים ותושבת קונסטנץ כבר משנת 1423. גם היא הגיעה לכאן, כנראה, מאיזור ויניציה, ממיישטרי. הפעילות הכספית של הזוג היתה ניכרת, והם נעשו המלווים הגדולים ביותר בין יהודי העיר. בגלל עלילת דם נגד יהודי רבנסבורג בשנת 1429 נעצרו גם יהודי קונסטנץ, וביניהם גם ר' זליקמן. ברם, הוא שוחרר (אולי בגלל התערבות הדוג'ה של ויניציה) ונסע עם משפחתו לאולם, שם השתקע עד סוף ימיו. בשנת 1431 נרשם כתושב העיר ובשנת 1435 קנה לו שם בית. גם באולם הצליח בפעילותו הבנקאית ונודע כבעל נכסים. הדבר בא לביטוי ב'סכסוך בינו לר' זימלין אשר פגע בכבודו של ר' זליקמן'. ר' יעקב ווייל בא לעזרתו של ר' זליקמן וביקש מן הקהל לתקן את העוול שנעשה לו. בשנת 1448 הוא נבחר על-ידי הנסיך אלברט לפדות את שבויי קונסטנץ, ששוב נעצרו ע"י השלטונות. גם כתב-היד שלנו הוא עדות שעדיין היה בחיים בשנת 1453 (שנת העתקתו). כמו-כן הוא נזכר בתעודות מאולם משנת 1454. בתיעוד העיר אולם נזכרים בין התושבים ר' יעקב בנו של ר' זליקמן ור' מאיר חתנו³⁰.

מוצאו של ר' שלמה שפירא הוא משפייר, כפי שמוכיח עליו שמו. הוא עבר ללנדאו בשנת 1397 באופן ארעי אבל קבע את דירתו בקהילה כשלושים שנה אחרי-כן, בשנת 1427. כנראה כיהן ברבנות בלנדאו יחד עם ר' יהודה ליווא לנדא. ר' יוסף בעל ס' לקט יושר העיד ששמע דרשותיו בלנדאו ומכנהו 'זקן'. ר' שלמה התכתב עם רבני הדור, כגון ר' מנחם בכרך, מהר"ם מינץ ור' יעקב ווייל. הוא גם שהה בקהילות וורמייזא והיילברון והורה הוראות גם במקומות אלה. יש הסוברים שר' שלמה שפירא ביקש להתקבל כרבה של ברסלאו, אף-על-פי שר' יעקב

30 על מושבו בקובורק ראה במבוא של פריימן לס' לקט יושר [לעיל, הערה 3]. פריימן ציין ששם אמו היה מינה. למקומו בנסיונות ויניציה ראה: H. Hoerburger, *Judenvertreibungen im Spätmittelalter am Beispiel Esslingen und Konstanz*, Frankfurt am Main 1981, p. 109 No. 14. שם נזכר שהדוג'ה של ויניציה ביקש מן העיר קונסטנץ לשחרר את היהודי בנבנטורה המכונה זליקמן נתינו בשנת 1429. לידעות על אשתו באיטליה: נמצא שאפוטרופוס שלה ושמו מתיה היה במישטרי. ראה: General Landarchiv Karlsruhe 5/314 (1424). ראה גם: H. Chone, 'Zur Geschichte der Juden in Konstanz', *ZGJD*, VI (1935), pp. 3–16; *Germania Judaica*, III: Konstanz, Anmerk. 19 (בדפוס). על פעילות בני הזוג בקונסטנץ ראה: H. Amman, 'Die Judengeschäfte im Konstanzer Amman-Gerichtsbuch: 1423–1434', *Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees*, 71 (1954), pp. 37–84. אני מודה לידידי יעקב גוגנהיים למקורות הנ"ל. F. Strassburger, 'Zur Geschichte der Juden im Ulm nach Resp. 147 des Jacob Weil (1439/1446)', *Festschrift Zum 70. Geburtstag des Oberkirchenrats Dr. Kroner*, Stuttgart-Breslau 1917, pp. 224–236. אגב, פריימן (לעיל) ציין שהוא היה עם ר' ישראל איסרליין באיגרא והוא חתם יחד עם ר' זלמן קיצנינג על ההסכם בין ר' דוד טבלי שפרינץ ור' דוד פרנק.

ווייל יעץ לו להסתלק מן המשרה כיוון שחברי הקהילה התנגדו לו. מן הקולופון הנ"ל ניתן לקבוע שנפטר לפני ר"ג³¹.

ר' ברוך היה תושב אוגשבורג בין שנות 1411 ו-1438 והיה גם רב באולם. אשר לר' ענשכין — הוא ר' אשר ב"ר ישעיה — ידוע כי חתם על שטר השבעת אשה על כתובתה באולם בשנת רכ"ה. ר' ענשכין היה אחד מרבנותיו של ר' יוסף בעל לקט יושר, אשר קיבל ממנו, אולי, בהיותו בפדואה: ידוע לנו שר' ענשכין היה בעיר איטלקית זו בשנת רמ"ג. ר' ענשכין ור' ברוך הנ"ל ערכו שאלה משותפת ושאלו את ר' ישראל מברונא. ר' ענשכין עצמו התכתב עם חכמי אשכנז ואיטליה, כגון ר' יהודה מינץ, מהר"ם מינץ והמהרי"ק³².

נמצא כי רוב רובם של החכמים הנ"ל התגוררו או התיישבו בשוואביה בכלל ובאיזור אולם בפרט בשנת כתיבת חיבורו. היחיד אשר אני מתלבט בזיהויו הוא ר' שמואל המחבר עצמו. כיוון שהוא נזכר בברכת המתים בשנת ר"ג, שנת ההעתקה, משמע שהוא נפטר בין שנת ר"ט, זמן החיבור עצמו, לשנת ההעתקה. יש לחפשו, אפוא, במחצית הראשונה של המאה ה"ט. ישנם כמה חכמים בשם הזה בספרות הרבנית של התקופה. בין שאלות מהרי"ל ישנה שאלה שנשאל מאת הדיין ר' שמואל ב"ר יודא³³. כמו־כן נשאל ר' יעקב ווייל על־ידי דיין בשם ר' שמואל³⁴. בין חכמי התקופה הנידונה הנזכרים בכתבי־יד 'תוספות גורניש' נמצאים ר' שמואל מריגיניטו ור' שמואל מריגשבורג³⁵. המהרי"ק מזכיר רב בשם ר' שמואל מטרייוש ועוד רב בשם ר' שמואל. רצוי להביא דבריו של האחרון במלואם, וז"ל:

ותא חזי... לרבנותינו אשר בפאדו אשר היו בטערוי"ז בימים שעברו כי יש בידי טופס מכתב מהר"ר שמואל דאולמא יצ"ו ומהר"ר יעקב יצ"ו ומהר"ר משה לוי נ"ע ומהר"ר אברהם שליטאט אשר שוו כולם להתיר...³⁶.

תשובה זו נכתבה בהיות המהרי"ק עדיין בפיימונטי בקהילת סאויליאנו. בשעה שהוא כותב הדברים עדיין היה ר' שמואל דאולמא בחיים, שהרי הוא נזכר בברכת החיים. אנו יודעים שהמהרי"ק הגיע למיישטרי אחרי שהיה בבלוניה, לא יאחר משנת רכ"ז. ייתכן שהתשובה המזכירה את ר' שמואל הנ"ל נכתבה לפני ר"ג. ניתן, אפוא, לשער שמחבר החיבור דידן הוא ר' שמואל מאולמא אשר שהה בטערויזא. וצ"ע.

ניתן גם לשער שר' שמואל מאולמא חיבר את הספר באיטליה. אם אין ראיה לדבר, יש סימן לדבר. במנהגי ליל הסדר מציין המחבר את הירקות הרצויים לאכילת כרפס ומרור. הוא מתארם כך:

ועוד יהיה בתוך הקערה ירקות של לאטיך ואיפך ואם אין לו איפך יקח ירקות לטיכול ראשונה ונוהגין ליקח העשב הירוק מן הכרתי בלשון אשכנז נקרא לויך ובלשון לוברדיי נקרא פורא... ואם אין לו (לטויבא) [לטוגא]... יקח עשב מן מירטיך בלשון אשכנז ובלשון לומבריד נקרא רפנא.

31 לקט יושר, מבוא, עמ' 50, סי' קכז. דיון מקיף בתולדות חייו נמצא אצל י"י יובל, 'רבנים ורבנות בגרמניה 1350–1500' (דיסרטציה), 'ירושלים תשמ"ה, עמ' 259–262.

32 ראה (ברפוס) 3 n. 136. *Germania Judaica*, III: Augsburg 136. לקט יושר, מבוא, עמ' 47, סי' קיג.

33 שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' קעז.

34 שו"ת מרי"ן, סי' פט-קא.

35 'תא־שמע, ידיעות חדשות על תוספות גורניש ועניינן', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 80.

36 לראשון ראה שו"ת מהרי"ק החדשות (מהדורת פינס), סי' לו (עמ' 167); לשני — שם, סי' יט (עמ' 93).

אילמלא היה ר' שמואל באיזור איטלקי לא היה מוסיף את השם האיטלקי לכרפס. נוכל לשער, אפוא, שר' שמואל מאולמא חיבר את חיבורנו בטריוויו בשנת ר"ט. ברם, החיבור מסתמך על מסורות שקיבל מחכמי אשכנז. חוג החכמים שקיבל מהם היו רוב רובם תושבי אולם והוא עצמו היה אחד מחברי חוג זה, כפי שמוכיח עליו כינוי מקומו.

כתבי היד

בדקתי כחמישה עשר כתבי-יד, וניתן להבחין ביניהם, מבחינת התוכן, במספר ענפים³⁷. ענף פורה אחד, אשר שורשו קדום ביותר, אני מכנה 'האיטלקי'. בכל כתבי-היד של ענף זה נמצאים תרגומים לצמחים וירקות (לליל הסדר) באיטלקית. יחד עם זאת יש להם קווים משותפים מבחינת הסגנון, הלשון והניסוח. נוסף על כך, הסימנים ממוספרים וצורף להם לוח עברונות וסדרי קריאות בתורה לכל ימות השנה. כתבי-היד הקדום בענף הזה (ולכל כתבי-היד בכלל) הוא בד"ל משנת ר"ט.

ענף שני ניתן לזיהוי בגלל הקיצורים שלו, ולכן כינתי אותו ענף 'המקוצרים'. בכל כתבי-היד שבמשפחה זו לא נמצאות התוספות שבסוף החיבור – רשימות הפרשיות ולוח העברונות. מכנה משותף נוסף לענף זה הוא הגהות מיוחדות, שאינן נמצאות בכל כתבי-היד האחרים.

ייתכן שניתן להגדיר ענף שלישי, שמוצאו אולי מכתבי-היד הגדול בכמות והשלם בנוסחאות התפילות ומנהגיהם – הוא כת"י ל"ב. כתבי-היד שבענף זה אינם מן 'האיטלקים' ולא מן 'המקוצרים', ויש בהם לשונות הדומים לכת"י ל"ב בלבד. אולם אין ביניהם די סימנים פנימיים המקשרים אותם זה לזה למשפחה אחת. אי לכך קשה לקבוע אם הם מתייחסים לקבוצה נפרדת. למרות הסתייגותי רשמתי אותם כענף אחד, כדי להקל על הקורא את ההתמצאות הכללית ביחסים שבין כתבי-יד אחד למשנהו.

לצורך ההשוואה בין הענפים וקביעת שייכותו של כל כתבי-יד לענף מסוים, נבדקו הנושאים הבאים: תפילת יום כפור; מנהגי ל"ג בעומר; מנהגי שבת נחמו וסימני קביעת המועדים. א. בעניין לקט הקרובץ למוסף ביום כיפור נמצאת בכת"י הענף 'האיטלקי' הגהה בזה הלשון: 'אמנם ראיתי חזנים בקיאים ומיושבים לומדים חשובים שאומרים אותו לעולם כסדר כמו שהוא כתוב במחזורים...' הגהה זו אינה נמצאת בכת"י ל"ב (לא בתוספת ולא בטקסט). ברם, בכתבי-היד 'המקוצרים' היא נמצאת בהגהה בלשון גוף שלישי 'יש קצת חזנים...'. בפיוטי הווידוי למוסף יום הכיפורים נמצאות הגהות מסוימות גם ב'איטלקים' וגם ב'מקוצרים', ואילו בכת"י ל"ב התוכן נמצא בטקסט עצמו.

ב. במנהגי ל"ג בעומר וסדר סיוון ושבת שלפני שבועות אין הבדלים משמעותיים בין בתוכן ובין בלשון, בין כתה"י של הענף 'האיטלקי' וה'מקוצרים'. מאידך, בכת"י ל"ב ישנם שינויים בתוכן ובלשון. כך, למשל, צוין בכת"י ל"ב שבמקצת מקומות אין אומרים תחינה במנחה בל"ג בעומר ואילו בכתה"י 'האיטלקים' וה'מקוצרים' נזכר שישנם מקצת מקומות שאומרים תחינה גם בשחרית³⁸.

37 בדקתי את כתה"י של בודלי באוקספורד וכת"י אחד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; יתר כתה"י בדקתי על-פי צילומים במכון לתצלומי כת"י שעל-יד בית הספרים הנ"ל. תודתי נתונה במיוחד לחתני שמחה עמנואל ולרב ישראל פלס ולכל אלה שעזרו לי בעבודה זו.

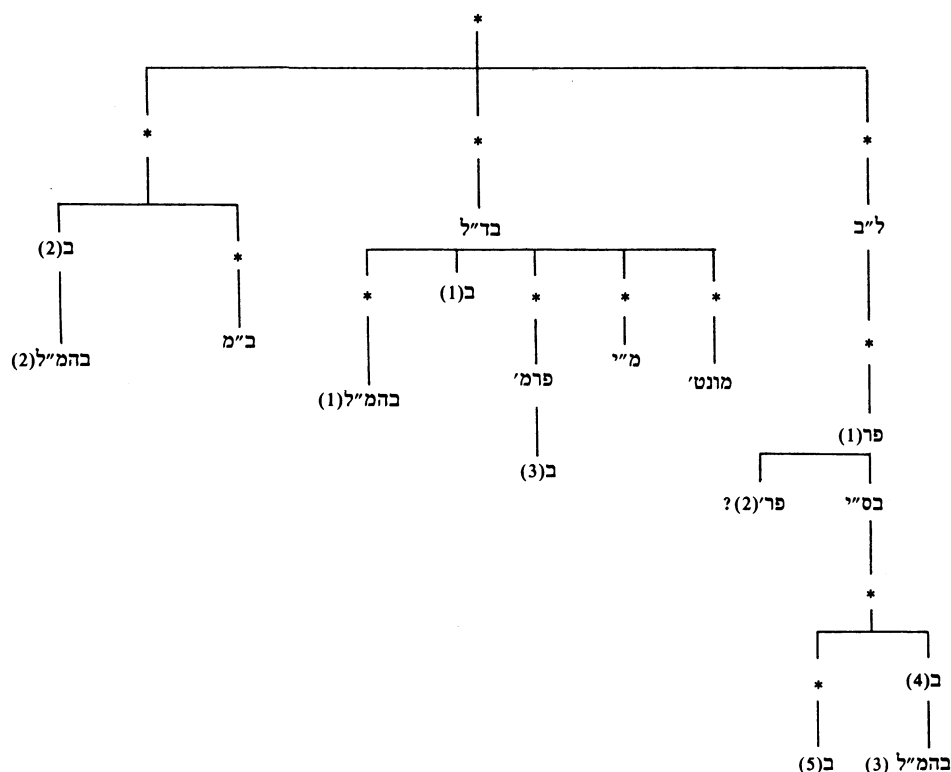
38 בספר מהרי"ל במנהגי ל"ג בעומר נזכר בהג"ה: 'כמגנצא וכוורמיישא אומרים תחינה בל"ג בעומר'. מאידך גיסא, במנהגים לר"ז יענט מודגש שא"א תחינה בשחרית אבל ערב שלפניו ושלאחריו אומרים תחינות. בספר המנהגים לר"א טירנא צוין שאפילו במנחה לפניו א"א תחינה.

ג. במנהגי שבת נחמו נמצאת הגהה מסוימת בכל כתה"י האיטלקים ו'המקוצרים'. בכת"י ל"ב הגהה זו מצאה את מקומה בטקסט עצמו.

ד. בסימן המיועד לקביעת המועדים לפי סדר א"ת ב"ש נמצאות חפיפות בין כתה"י 'האיטלקים' ו'המקוצרים'. לעומת זאת, בכת"י ל"ב ישנם הסברים נוספים שאינם מופיעים באחרים. כך, לדוגמה, ישנו הסבר מדוע מסמלת אות קו"ף שמחת תורה, בהדגשת הקריאה באותו יום.

מכל הנ"ל ניתן לקבוע, אמנם בזהירות רבה, ענפים מסוימים בכתב-היד השונים, מבחינת סגנון לשונם ולפעמים על-ידי שינויי-תוכן קלים פה ושם.

ערכתי תרשים של כל כתב-היד ואני מצרפו לתיאור כתב-היד השונים אחד אחד.

מקראה

ל"ב = מכון ליאו בק, ניו יורק	ב = בודלי, אוקספורד
מ"י = מוזיאון ישראל	בד"ל = בית-הדין, לונדון
מונט' = מונטיפיורי, דז'יוס	בהמ"ל = בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק
קולג', לונדון	ב"מ = בריטיש מוזיאום
פר' = פריס (כת"י כי"ח)	בס"י = בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
פרמ' = פרמא	

כת"י בית-דין לונדון מס' 28, דף א2 — א44 (בד"ל)
 כתה"י הזה הוא הקדום ביותר שזכיתי לבדוק. נזכר בתוכו, ובקולופון אשר בסופו, שנכתב בשנת ר"ט ע"י ר' שמואל, וההעתיקה נעשתה בטערויזא בשנת ר"ג ע"י בנו של ר' זליקמן מקורבורג (ראה לעיל).
 המאפיין את כתה"י הוא תרגום שמותיהם של פירות וירקות, שניתן כאן לא רק בלשון אשכנז אלא גם באיטלקית, כפי שכבר צוין. כבר הערנו שניתן להסיק מכך שס' מנהגים זה היה מיועד לקהילת האשכנזים תושבי צפון איטליה ('לוברדיא').
 כתה"י נכתב בכתובה אשכנזית גותית והוא כולל מספור הסימנים (קמ"ג), לוחות עברונות שונים וגם מפתח עניינים.

בכתה"י נמצאות כמה וכמה הגהות בגיליון. כולן הועתקו על-ידי הסופר בקפדנות ובאותו כתב-יד של החיבור עצמו. אפשר שר' שמואל המחבר הוא שהגיה את חיבורו בעצמו, או שמישהו הוסיף לו הערות בשוליים. לפעמים ההערות הן ענייניות ומוסיפות הסברים למנהגים שונים. לדוגמה, בסימן המיוחד לשבת הגדול הוסף בשוליים הטעם לקריאת השבת לפני פסח בשם שבת הגדול. כמרכן, כאשר הוזכר שאין מקדשים בבית-הכנסת בשני לילות הסדר, נמצא את סיבת המנהג בהגהה בגיליון. ההערות הן גם תוספות של מנהגים שלא נזכרו בחיבור עצמו, כגון 'כדאקלע נשואין בשבת נחמ' מאידך גיסא, חלק ניכר של ההערות הן תגובות למנהגים שמצאו את מקומם בחיבור. בדבריו על מים אחרונים נזכר בגיליון כי 'רוב העולם אין נוטלים ידיהם אחר הסעודה רק המברך בלבד'. כאשר הוא דן באמירת פיוט לראש השנה הפותח ב'ויאתי' נמצאת הגהה: 'במקומות רבים אין נוהגים לומר ויאתי'. יתר על-כן, יש הערות שנכתבו בגוף ראשון, המעידות על שינויים ותוספות לחיבור עצמו. למשל, ביום ראשון של סוכות שחל בשבת ישנם מנהגים שונים בסדר הפיוטים בשחרית, וצוין בגיליון: 'אמנם ראיתי קצת חזונים של שחל יום ראשון בשבת אז אומר... וטעמו לא יכולתי להאריך ולכתוב כולו'. בהערה בסוף הסימן של הושענא רבה נכתב: 'ואני ראיתי שנוהגים ברוב המקומות לומר אין כאלקינו וכן יגדל אות ובאות בניגון כמו ביום טוב'. סיכומם של דברים: ההערות משלימות את החיבור בהסברים, בתוספות מנהגים ובשינויי נוהגים.

כתה"י הוא הראשון בשורה של העתקות המהווה את הענף החשוב והמרוכב בין כתב-ידי שבדקתי (ראה התרשים).
 ניסוח מיוחד אחר, הקובע את מקומו של כתה"י בתוך הענפים השונים, נמצא בסימן העוסק בתענית שני וחמישי ושני. שם נזכר: 'ואילו הן הסליחות שאומר באלו הארצות...'. כל כתה"י המזכירים ומפרטים את הסליחות לתענית אלה (בניגוד לאחרים אשר משמיטים אותן) משתייכים כנראה לענף הזה.
 נוסח אחר המשיך כת"י לענף מסוים הוא לשונו במנהג שבת וראש חודש:

בתחילת ספר זה לגבי ר"ח ניסן כתבתי היאך מתפללין בר"ח בחול אבל בר"ח שחל בשבת שלא ארע ר"ח תשרי ולא ר"ח טבת ולא ר"ח אדר בפשוטה ולא ר"ח אדר במעוברת ולא ר"ח ניסן עדיין לא כתבתי היאך מתפללין בהם ע"כ אכתוב כאן היאך מתפלל בהם בשבת ור"ח של שאר ראשי חודשים שאינם מן החמשה ראשי חודשים שבארתי לעיל.

בכת"י של הענפים האחרים אין הפירוט המפורט הזה.
 במנהג שבת הגדול נאמר: 'ויש מדינות שיש שם מנהג ופיוט אחר נהרה נהרה ופשוטה'. ההערה הזאת איננה בענפים האחרים. וכן במנהגי בדיקת חמץ נאמר: 'ויש נוהגין להניח חמץ במקום שידוע' שיבא שם הבודק כדי שלא ישכח הבדיקה ויש דיעות שסוברים שזהו מנהג יפה'.

כת"י אוקספורד, בודלי מס' 901, דף א1 — א80 (ב1)
 כת"י בכתובה ביזנטית. העתקה כמעט מדויקת של בד"ל. מעניין במיוחד הוא הקולופון (דף 83 ב'): :

שנת הרנ"א היום יום ב' כ"א לחדש טבת נשלם זה הספר מנהיג קצר עם דיני שחיטה ובדיקה בקוצר על ידי לי זעיר אישים איסקופא נדרסת לכל התלמידים והסופרים שלמה כהן העלוב בן לאדוני ומורי לנכ"ר שמואל כהן תנצב"ה וכתבתיהו לנכבד כ"ר סמטי הכהן להגות בו... פה תיכץ

הרי העתקה זו נעשתה ביוון, שנה לפני גירוש ספרד! הדבר מוכיח על קיומה של קהילה אשכנזית מובהקת באזורי הרומניטי, אשר צינורות ההשפעה האשכנזית הגיעו אליה דרך איטליה. המעתיק קורא לחיבור בשם 'מנהיג קצר'; סבורני שהוא התכוון ל'ספר המנהגים' למהר"ל ובגלל קיצורו קראו 'הקצר'.
 כאמור, כתה"י דומה — אך לא זהה — לכתב"י בד"ל, בנוסחאותיו ובתוכנו (כולל הלוחות, העברונות

והמפתח). הסופר היה כנראה תושב ביוניטוס, וכתיבת ידו מוכיחה עליו. ראוי לציין את השינויים הקטנים, אך המשמעותיים, הנמצאים בו. בנוסחי הקידוש השונים ישנם שינויים קלים המצביעים על השפעה ביוניטית מובהקת. כמעט בכל הנוסחאות נאמר: 'מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון ימים טובים לישועה את יום חג...'. הנוסח הזה זהה עם הנוסח הרומניוטי³⁹. כמורכב, בחלק העוסק בסיומי תפילות העמידה בימים הנוראים (כגון בליל ראשון של ראש השנה שחל בחול) הוסיף המעתיק: 'בא"י מלך עושה השלום', במקום 'עושה השלום'. גם זו תוספת של מחזור רומניא (בכמה כת"י)⁴⁰. נמצאנו למדים שהשפעת האיזור הביזנטי ניכרת, אף-על-פי שאינה משמעותית⁴¹.

כת"י בית-המדרש לרבנים, ניו יורק מס' Mic 4660 [Adler 1482], דף 72 (בהמ"ל 1) כת"י בכתובה אשכנזית רהוטה מן המאות הט"ו-ט"ז. הוא מקוטע ומתחיל בסי' כט. לכן, הקטעים המכילים את הביטויים הלועזיים באיטלקית חסרים. מאידך גיסא, סדר הסליחות לכה"ב מפורט בו. כמורכב ההערות שבגיליון, לוח העברונות ומפתח עם כת"י בד"ל וב(1) מציינים את קירבתו לענף זה. המעניין הוא לוח העברונות, המתחיל בשנת רכ"ה. מאידך, ישנם ציונים מיוחדים המתחילים בשנת רצ"א, ועל-כן קשה לקבוע את זמן ההעתקה.

כת"י פרמא, מס' 1213, דף (פרמ') כתיבתו באותיות אשכנזיות גותיות. הוא דומה לכת"י בד"ל בניסוח וסגנון. בתיאור ליל הסדר נזכרים התרגומים הלועזיים לכרפס ולמרור בלשון גרמנית וגם באיטלקית, כמה מהם בניקוד. במנהגי שבת הגדול, בדיקת חמץ, שבת וראש חודש וסדר הסליחות לתעניות בה"ב קיימת זהות לשונית מדויקת. מאידך גיסא, אין כאן מספור וחסר לוח העברונות. יתר על-כן, כמה הגהות בגיליון הוכנסו פנימה. כך, למשל, בליל הסדר צוין 'ומנהג יפה שיהא לכל אחד מזומן על שולחנו בשתי לילות הללו א"כ ישתדל כל בעל בית בכל כוחו שיהא לו על שולחנו מזומן בשני לילות האילו כדי שיוכלו לאמור הלל בשיר ובשבח כדכתיב לעיל'. ההערה הזאת נמצאת בשוליים בכתה"י הקודמים, ובהעתקה הזאת הוכנסה פנימה. הקולופון מצוין את זמן חיבורו:

אני הסופר אשכול הכופר הנותן אמרי שפר סיימתי בע"ה המנהגים ביום ה' כ"א יום (בר"ח) [בח'] אב שטו לפ"ק ואלה כתיבתי וחתימתי נאום יצחק בר אליה מאנוש שליטא מק"ק פראג.

הרי שההעתקה נעשתה בשנת 1555. ברם, אין זה ברור אם הסופר העתיקו בפראג, כי הוא ציין רק שמוצאו מפראג. אני מעורר את הספק, כי קשה לקבל את ההנחה שיעתיקו במרכז אירופה חיבור שהיה מיועד לקוראים באיטליה (בגלל האיטלקית שבו). וצ"ע.

כת"י אוקספורד, בודלי מס' 903, דף 1-91 (ב(3)) כתובה אשכנזית רהוטה, שהיא העתקה מדויקת של כת"י פרמא מס' 1213. הקולופון מצוין את זמן העתקתו ומקומו:

אני הסופר אשכול הכופר הנותן אמרי שפר סיימתי בע"ה המנהגים ביום ו' כ"ט יום (בר"ח) [בח'] טבת חמשה אלפים שני"ד לפ"ק ואלה כתיבתי וחתימתי נאום משה בכמהר"ר אברהם לוצמירו ז"ל מק"ק וניציה.

הרי שההעתקה נעשתה כנראה בוויניציה, כ-40 שנה לאחר שהועתקה ההעתקה אשר ממנה העתיק הסופר שלנו.

- 39 ראה ד' גולדשמידט, 'על מחזור רומניא ומנהגו', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רה-רלו ובמיוחד עמ' רל. ראה הגדה של פסח, מנהג רומניה, שמ"ג (כת"י פריס 1388) (הלב) (מלכת"י 34251), דף א2.
- 40 גולדשמידט, שם; כמורכב ישנו רמז ביום הקידוש לר"ה. בכת"י שלנו הוא: 'ודברך אמת וקיים לנצח בא"י...'. תוספת המלה 'לנצח' מזכירה לנו את תוספת הקידוש במחזור רומניא: 'ודברך אמת וקיים לנצח ומבלעדיך אין לנו מלך אלא אתה בא"י...'.⁴¹
- 41 אגב ראוי לציין שהעתקה זאת היא המקור הקדום ביותר לנוסחאות הרומניוטיות שהוזכרו. כתה"י הקדום השלם שהיה ביד גולדשמידט היה משנת רפ"ט בלבד.

כת"י מוזיאון ישראל מס' 180/51/5 דף 133 ב – 155 ב (מ"י)
לפנים כתי"י רוטשילד מס' 24. הוא כתוב צמוד לסידור תפילות לכל השנה, מנהג אשכנז, עם ציורים וקישוטים, וכולל את תפילות הקבע, מעריבים, יוצרות, סליחות, הגדה של פסח ופרקי אבות. נכתב בכתביה אשכנזית גותית סביב חלק מן הסידור בשולי הגיליון, מדף 133 ב – 155 א. ישראל לוי, אשר תיאר את כתה"י במלואו, טען שהמעתיק סיים את העתקתו במחצית הראשונה של המאה ה"ט, כי השאיר מקום לצייר להוסיף איורים. סגנון הציורים והקישוטים האחרים נקבע למחצית השנייה של המאה. לוי טען עוד כי בעליו של כתה"י היה כנראה אשכנזי אשר היגר מגרמניה והתיישב באיטליה, כמו הרבה מבני דורו במאה ה"ט.⁴²
ישנו מספור כמעט מלא (המגיע עד לסי' קמא). ניסוחו מתקרב לענף ה'איטלקים' אבל הוא מקוצר יותר. הוכחה לכך היא דווקא במנהגי ליל הסדר: כאשר נזכרים הירקות לכרפס ולמרור בתרגום הגרמני והאיטלקי, המעתיק מביא בתיאור הקערה את התרגום הגרמני בלבד, אבל מוסיף את התרגום האיטלקי כאשר הוא מגיע לאכילת מרור. כך גם ניתן לראות בנימוק שהוא מוסר להנחת פתיתים לבדיקת חמץ. סבורני, אפוא, שהעתקה זאת קרובה לכת"י בד"ל, (ב1), לכת"י (1) ולכת"י מונט'. אי-אפשר לי לקבוע בוודאות אם המעתיק העתיק מכת"י מקוצר שהיה לפניו או שהוא בעצמו קיצר את החיבור.

כת"י מונטיפיורי מס' 149, דף 54 (מונט')
כתביה אשכנזית רהוטה מן המאות ה"ט-ה"י. ההעתקה דומה מאוד לבד"ל, על-פי כל הסימנים שכבר צוינו. החיבור ממוספר, אבל אין בו לוח העברונות. קיים קולופון, אבל לדאבונו הוא מטושטש ובלתי-קריא. סבורני שהוא העתקה מן הענף האיטלקי והסופר השמיט משום מה את העברונות.

כת"י אוקספורד, בודלי 902, דף 1 א – 102 ב (ב2)
כתביה אשכנזית רהוטה. המעתיק השאיר את שמו בכתרת: 'מנהגים מכל השנה כמנהג האשכנזים ש' כתבתי אני האלו (!) המנהגי' לעצמי שלא אשגה בתפילתי וה"ה כמנהג כל השנה ולהגות בו אני זרעי וזרע עד סוף כל הדורות אמן סלה. נאום אברהם ב"ר יעקב פיזר יצו'. ההעתקה נעשתה כנראה לפני ש"ח (1548), שהרי המעתיק ציין (בסוף עיגול דרב נחשון גאון אשר צורף לחיבור) כמה נתונים משפחתיים (דף 103 ב). בראשם עומדת ידיעה על לידת בנו בשנת ש"ח, וצוין בכתביה אחרת שהבן הנ"ל נולד 'בשוואבל (?)... תחת ממשלת שר' ווינציו'.⁴³
כתה"י שונה קצת בנוסח של גוף הטקסט. לדוגמה, בתיאור ליל הסדר הוא מציין: 'ועוד יהיה בתוך הקערה ירק של לאטיך ואיפין ואם אין לו איפין יקח שאר ירקות לטבול ראשון קירבון או העשב כל כרתי שהוא לאון אבל לטבול שני שיוצאים בו ידי חובת מרור יקח דווקא ליטוגא'. הרי שבהשוואה לשני הענפים שכבר הוזכרו יש כאן שמות אחרים לכרפס ולמרור, ואין כל זכר לתרגום האיטלקי.
דוגמה אחרת ניתן למצוא במנהגי בדיקת חמץ, במנהג להניח פתיתי לחם לפני הבדיקה. נשווה אותו עם הענף האיטלקי:⁴⁴

כת"י בד"ל	כת"י ב2
ויש נוהגין להניח חמץ במקום שיודעין שיבא שם הבדוק כדי שלא ישכח הבדיקה יש דיעות שסוכרין שזה מנהג יפה ולאחר הבדיקה יאמר כל חמירא...	ויש נוהגים להניח חמץ במקומות שיודעים שיבא שם הבדוק בשעת הבדיקה וימצא אותו כדי שלא תהא ברכה לטבול אם לא ימצא שוב חמץ כלל ויש שאין נוהגים כלל לעשות כן כי חוששין שמא יאבד אחד מן החתיכות ואז צריך לחזור לכבד את כל הבית ולבדוק אחר אותו חמץ וכן נראה לי עיקר.

42 I. Levi, 'Le manuscrit hébreu n° 24 de la Bibliothèque du Baron Edmond de Rothschild à Paris', *REJ*, 89 (1930), pp. 281–292. לוי טען (בעמ' 282) שלא נזכר אף מחבר אחד מן המאה ה"ט בכתה"י, כי אם כמה מן המאה ה"ד. ברם, מהר"ל, בן המאה ה"ט (לפחות ברבע הראשון), נזכר בחיבור שלנו.

43 אגב, המעתיק ציין שהוא נולד בשנת רפ"ד. ניתן לעקוב אחר נודדיו בקהילות שונות. הבן השני נולד לו בשנת ש"א 'בה' יואני, ורולורנו תחת ממשלת דוכוס יר"ה מפירינצה'. בתו נולדה בשנת ש"ז 'במונטי ווארקיי תחת ממשלת דוכוס יר"ה מפירינץ'. בת שנייה נולדה בשנת שכ"ג בסיינה וכן בן אחר בשנת שכ"ז בסיינה. אנו מוצאים אותו אפוא מהגר מאזורי ויניציה דרומה עד לסיינה, דרך איזור פירנצה.

44 לעצרתנו החלק הזה חסר בכת"י ל"ב.

כמורכב ניתן לציין שינוי בעניין איזכור סליחות בה"ב בחודש אייר. הוא רק מזכיר 'אומרים סליחות', מבלי לציין את המקום וכן מבלי לפרט את סדר הסליחות עצמו.

שינוי נוסף נמצא בהגהות שבגיליון. יש הערות הנמצאות בגיליון בכת"י הנידון, אף-על-פי שבענפים האחרים כבר הוכנסו לחיבור עצמו. כך, לדוגמה, בסימן העוסק בליל הסדר נמצאת הגהה המסבירה את הטעמים מדוע אין אוכלים צלי בליל הסדר ולמה אין מאריכים בסעודה באותו הלילה. שני הטעמים הללו נמצאים בענף האיטלקי בגוף הטקסט, וכן גם בכת"י ל"ב. יתר על-כן, יש הגהות בגיליון כחה"י שאינן נמצאות בכלל בכת"י הענף 'האיטלקי'. למשל, בתפילת שביעי של פסח בחול מציין כחה"י בהגהה: 'מהר"ר יעקב ז"ל נוהג לומר יום שביעי של פסח...' (216), ואותה הערה נמצאת ביום ז' של פסח בשכת (18). שתי ההגהות הללו אינן מופיעות בכתה"י של הענף האיטלקי וגם לא בכת"י ל"ב. כמורכב, כאשר הזכיר פיוט 'אותיתך' לז' של פסח הוא מעיר בגיליון: 'והטעם דגדול אותו קרובוך אותיתך עשה ג"כ מהר"ר שמעון כמו היוצור אהוביך אהובך שתקנם ג"כ מהר"ר שמעון, ואני הסופר איני מבין דין זה ואכן העיקר כפי דברים מפורשים לעיל... כתבתי כאשר נמצאתי כתוב את באות ומלה במלה' (דף 18). הערה זו אינה נמצאת בכתה"י של 'הענף האיטלקי' ולא בכת"י ל"ב. לפנינו, אפוא, כת"י בעל נוסח שונה.

עצם העובדה שקיימות כאן הגהות אשר כבר שוורו לתוך הטקסט בכתה"י של הענף 'האיטלקי', מצביעה על כך שלפנינו העתקה של כת"י קדום יותר. האיזכור של מנהגי המהרי"ל, המתנגד למנהג הרשום בטקסט, מרמז שהמנהג המפורש בחיבור לא עלה בקנה אחד עם מנהג המהרי"ל. האיזכור הזה, אשר אינו נמצא בכתה"י של הענף 'האיטלקי' ובכת"י ל"ב, מציין כי בעיני המגיה הייתה כאן סטייה ממנהגו של מהרי"ל, אשר כנראה לא נתקבל⁴⁵.

כתה"י ממוספר וכולל מפתח עניינים בעל ק"מ סימנים בראש החיבור. ברם, גם המספור אינו עולה בקנה אחד עם האחרים. לכן סימן קביעת מספר הימים שישנם בחודש ניסן, שהוא צמוד לסימן אמירת פרקי אבות בכתה"י

45 ערכתי כאן את התוצאות של בדיקה השוואתית בין החיבור שלנו ובין ההגהה לספר מהרי"ל (כת"י בודלי אוקספורד, מס' 907) בהגהות בגיליון: "סדר טרעויד":

כת"י	ההגהה	ס' מהרי"ל	סדר טרעויד
יום ז' של פסח בחול	יוצר – ויושע קרובוך – אותותיך	יוצר ? קרובוך – אימת נוראותיך	יוצר – ויושע קרובוך – אותותיך
יום ז' בשבת	יוצר – אהוביך קרובוך – אותותיך	יוצר – אהוביך קרובוך – אימת נוראותיך	יוצר – אהוביך קרובוך – אותותיך
יום ח' בחול	יוצר – אתה הארת קרובוך – אימת נוראותיך	יוצר – אתה הארת (אם ז' בחול) ויושע (אם ז' בשבת) קרובוך – אותותיך	יוצר – אתה הארת קרובוך – אימת נוראותיך
יום ח' בשבת	יוצר – אהוביך קרובוך – אימת נוראותיך	יוצר – אהוביך קרובוך – אימת נוראותיך	יוצר – אהוביך קרובוך – אימת נוראותיך

המסקנה: כתה"י מקביל לסדר טרעויד. לגבי מהרי"ל: נדמה שהמסורת בשם מהרי"ל בהג"ה מתקרבת לנוהגי כתה"י ולסדר טרעויד יותר מאשר ס' המהרי"ל עצמו. הייתכן שחיבור שלנו משקף את מנהגי המהרי"ל באנמנות רבה יותר מאשר חיבורו של ר' זלמן מסנטגואר עצמו?

האחרים, נמצא בסימן נפרד בכתה"י הנידון; הוא הדין בדין ר"ח אייר, ר"ח תמוז והתקופה, ר"ח מרחשון ור"ח סבת. יתר על-כן, המעתיק החסיר את לוח העברונות. מאידך גיסא, הוא צירף את העיגול לרב נחשון גאון במקומו. ועוד החסיר המחבר כמה סימנים הנמצאים בכתה"י האחרים. לפיכך לא נמצאים הסימנים הבאים: מנהג הוולות, הקדיש, מנהג הוצאת ס"ת (מנהג הפטרות נמצא), סדר והקרבנות, תפילת יחיד במקום שאין מניין, פרשיות הראשונות של כל סדרי החומש, סדר הסדרות ומנהג שיטים. כאמור, סדר תקופות נמצא כאן, אבל אין קביעות ודחיות של כל חודשי השנה ודחיות המועדים.

כתה"י בית-המדרש לרבנים, ניו יורק, מס' R 1084, 56 דף (בהמ"ל(2))
כתיבה אשכנזית רהוטה, עם קולופון: 'היום יום ב' טו לחדש אייר של"ב לפ"ק (1572) פה ווירונה לא יהי"ה כן עקר ועקרה לספירה (יום ל' לספירת העומר)'. כתה"י הוא העתקה מליאה של כתה"י ב(2).
המספור אף הוא כמעט דומה (חוץ מסימן קלא, אשר צוין בב(2) פרשת החדש ור"ח. כתה"י הנזכר נפתח בר"ח ניסן כשחל בחול ומסיים בר"ח ניסן החל בשבת; וכתה"י דילן הוא נפרד). ההגהות הנוספות בב(2) נמצאו בכתה"י, ומאידך גיסא, הסימנים האחרונים החסרים בכתה"י ב(2) חסרים גם בכתה"י זה. לפיכך הוא המשך הענף, כאשר כתה"י ב(2) הוא כנראה הקודם לו.

כתה"י בריטיש מוזיאום מס' 555 [Add 27,016], 77 דף (ב"מ)
כתיבה אשכנזית רהוטה מן המאה הטי"ז. בסוף כתה"י נאמר: 'נשלמו זה המנהגים בחודש כ"ט תמוז שי"ד במזל טוב אמין'. כתה"י איננו ממוספר; ברם, הוא דומה מאוד בניסוחו ובעריכתו לכתה"י ב(2). כל ההגהות הנמצאות בב(2) מופיעות במלואן גם בכתה"י זה. בסוף נמצא מפתח (דף 75 – 77א), המגיע רק עד תפילת ליל שמיני של סוכות כשחל בחול. כמורכן חלק מן המפתח מציין את העמוד של הסימן (וזאת כדי לאפשר את השימוש במפתח, שהרי כתה"י אינו ממוספר). ברם, גם כאן הוא מגיע רק עד סוף דף 76 (סימן): שאר עניינים השייכים בין י"ז בתמוז לט' באב). ישנה חתימת צנוורה משנת 1603.
כתה"י שייך אפוא לענף ב(2). כיוון שאינו ממוספר, דומני שהוא לא הועתק ממנו כי אם מהעתקה אחרת.

כתה"י ליאו בן, ניו יורק, 56 דף (ל"ב)
כתיבה אשכנזית רהוטה, מן המאה הטי"ז. לנייר יש סימן מים 'ראש שור בקרש'. ברם קשה לזהותו בדיוק. א' פריימן, אשר בדק את כתה"י בשנת 1922, ציין בהערותיו: הסימן הזה נמצא בדפוס מונצטר בשווייץ לשנת 1473. מאידך גיסא, האחריות על כתה"י וטיפול ניירות דפוס במכון ליאו בן ציינה שסימן המים מרמו על שנת 1457. אם נסתמך על שתי העדויות האלה נוכל לשער שכתה"י זה נכתב בין שנות החמישים לשנות השבעים למאה הטי"ז. ניתן לזהות את מקום החיבור מתוך הטקסט עצמו. במנהגי תעניות בה"ב לחדש אייר כתוב: 'ואילו הן הג' סליחות שאומרים' פה אולמא וסביבותיה'. כמורכן, בסדר תפילות ליום שני של שבועות נאמר: 'ואעפ"י שבמקצת מחזורים כתוב אופן המתחיל יורחו אראלים אין נוהגי' לאולמא'. מכאן שהחיבור נכתב כנראה באולם אשר בשוואביה. זיהוי המקום משתלב יפה עם הקולופון בכתה"י בד"ל. כבר ציינו שם כי רוב רובם של הרבנים הנזכרים בו היו באולם וסביבותיה. הרי לפנינו הוכחה נוספת לזיהוי מקום החיבור ומחבורו.
כתה"י הוא חריג בהשוואה לכל יתר כתה"י האחרים, כי הוא הכניס כמעט את כל ההגהות וההערות שבגיליון ובשוליים לתוך החיבור עצמו. אם נחזיק בכלל המקובל שסופרים נוטים להכניס הגהות לתוך הטקסט נסיק שכתה"י הזה הוא העתק מכתה"י בד"ל או הדומה לו⁴⁶.

אף-על-פי שלשונו זהה עם לשון יתר כתה"י שבדקנו, ישנם ביטויים והערות שמצביעים על שינויים משמעותיים. כמה פעמים נזכר איזור הריינוס במפורש במקום שיתור כתה"י הם סתומים. כאשר הדיבור הוא במנהגי אמירת פרקי אבות אחרי שבועות נאמר: 'ובקצת מדינת נוהגי' אחר שבועות לומר בכל שבת רק פרק אחד י"ב שבתות עד אחרי ר"ח אלול אבל מנהג ריינוס אין אומרי' אותה רק עד י"ז בתמוז'. וכן לתפילת מוסף ביום

46 בתפילת ליל שמיני עצרת כשחל בשבת נאמר: 'ונוהגים העם לאכול מבעוד יום גם כי יש קצת דיעות שאומ' לא, מפני טעם שכתבתי כבר בהגהה'. כוונתו להערה שציינ כבר בתפילת ליל שמיני עצרת כשחל בחול. הערתו נמצאת בכל כתה"י האחרים בהגהה בגיליון, אלא שכתה"י הזה היא נמצאת בטקסט עצמו. משמע שהמעתיק, אשר הכניס את כל ההגהות פנימה, לא שם לב לדברים שהעתיק. ולפי תומו כתב: 'מפני טעם שכתבתי כבר בהגהה', אף-על-פי שהוא בעצמו הכניס את ההגהה הנוכחת בתוך החיבור עצמו.

ראשון של שבועות נזכר: 'אז אומר קרובך והוא נקראת אזהורות (!) והן מתחילין אתה הנחלת באילו ארצות רינוס ומסיימם...'. ציונים אלה מצביעים על כך שהעתקתנו נעשתה מחיבור שנכתב באיזור הריינוס.

שינוי נוסף הראוי לחשומת לב הוא נוסח הפתיחה לדיני עירובי חצירות: עירובי חצירות עושין כדי (שיאכלו) [שיוכלו] כל השנה לשאת להוציא ולהכניס מבית לבית דרך רחוב העיר בשבת. ואילו בכתה"י של הענף 'האיטלקי' נאמר: 'המנהג ברוב אשכנז לעשות עירוב חצירות בערב פסח כדי שיוכלו לשאת להוציא ולהכניס מבית לבית דרך רחוב העיר בשבת ומנהג אשכנז לעשותו מערב פסח לערב פסח ודיו'. היות והענף הזה כולל כתי"י איטלקים שנעתיקו במקומות רחוקים מאשכנז, ניתן להבין את הצורך להוסיף הערה כדי להודיע את המנהג האשכנזי. כתה"י הנידון, אשר חובר כנראה באשכנז עצמה, לא נזקק להעיר על כך. מאידך גיסא, כתה"י 'המקוצרים' אשר גם הם נכתבו באיטליה לא ציינו 'אשכנז' בסימן הזה.

סבורני שניתן לשער, אפוא, שכת"י זה הוא העתקת החיבור שנכתב באולם, אולי על-ידי ר' שמואל מאולמא עצמו, על-פי מסורת שנמסרה לו על-ידי ר' זליקמן קובורק, ר' שלמה שפירא, ר' ברוך ור' ענוכין בשנת ר"ט. חיבורו עבר הגהות שונות (אולי על-ידי ר' שמואל עצמו?) שנספחו לגיליון. חיבורו עובד על-ידי המעתיק של כתה"י הזה אשר הכניס את ההגהות בתוך הטקסט. יתר על כן, המחבר ציין את מקומו בכתה"י וכנראה מרמז על מקור המנהגים – ריינוס – בניגוד למנהגים אחרים שהיו רווחים באיזור אולמא. מאידך גיסא, אפשר שכתה"י הזה הוא העתקה מכת"י קדום יותר שנכתב באולמא או אולי במדינת ריינוס עצמה. הרי כתה"י הזה איננו ממוספר כמו כתי"ב בד"ל. ועוד: לשונו איננה זהה לגמרי עם בד"ל, אף-על-פי שהדומה עדיף על השונה.

שינוי אחר הבולט בכתה"י הוא הנטייה להציג לפני הקורא חיבור שימושי ומושלם. המחבר והסופר טרחו להעתיק את הנוסח השלם בקידוש, בכל סימן וסימן, למרות שהדברים חוזרים על עצמם ורק פה ושם ישנם שינויים קלים. ביתר כתה"י נמצאות הערות כגון: 'והקידוש אות באות כמו שכתבתי גבי ליל ראשון של פסח שחל בשבת' (בדל"י(1), דף 112), או 'והקידוש כמו שכתבתי גבי ליל ראשונה' (בדל"י(2) דף 116).

כתה"י הוא לקרי, כי חסרים בו הדפים הראשונים של חודש ניסן ומנהגי בדיקת חמץ. העמוד הראשון הוא סיום הסימן העוסק בבדיקה. כמובן חסר חלק מלוחות העברונות בסופו. ואולי היה לו גם קולופון וחבל על דאבדון ולא משתכחין.

כת"י פריס, כ"ח H 140 A, 122 דף (פר"י(1))

כתביה אשכנזית והוטה מן המאה הטי"ו. ניתן לקבוע את זמן העתקתו של כתב-היד מיניה וביה: בלוח העברונות שצורפו לחיבור רשום: 'ועתה אכתוב כמה שנים שעומדים... ואתחיל בשנה זו רל"ג לפרט קטן שהוא ח' למחזור קטן של רע"ו וכ"ה שנים במחזור הגדול'. יתר על-כן, המעתיק הוסיף לנו גם פרטים על מקום ההעתקה. בכמה וכמה מקומות הוא ציין מנהג מקומו: 'פה טעריז'. יוצא, אפוא, שכתה"י הועתק בטעריז בשנת רל"ג (1473).

ברור הוא שכתה"י אינו העתקה של הענף 'האיטלקי', כי הוא אינו מציין את התרגום האיטלקי לירק של כרפס ומרור. נדמה שהוא איננו חוליה בענף 'המקוצרים', כי הוא מכיל את כל הסעיפים האחרונים של העברונות וההפסקות לקריאות התורה. כמובן הוא איננו ממוספר כמו כל 'המקוצרים' ובדרך כלל ניסוחו אינו דומה לניסוח 'המקוצרים' בטקסט ובהגהות (אם כי יש כמה קטעים המצביעים על קירבה להם, כגון בענייני בדיקת חמץ). מאידך גיסא, דומני שיש חפיפות מסוימות לכת"י ל"ב. זאת ניתן להבחין בהגהה אחת הנמצאת במנהגי ליל שמני עצרת כשחל בחול, שהיא העתקה מילולית מכת"י ל"ב (ומופיעה גם בכת"י בד"ל). כמובן סדר הסליחות לכה"ב חופף את זה שבכת"י ל"ב. עדות נוספת היא תוספת פיוט אחר בתחנות לצום גדליה, בכת"י ל"ב כתוב: 'ואז אומרים גרוני ניחר והוא כתוב בסליחות'. בכת"י הנידון נרשם: 'וקודם שמגי'ה ש"צ לואנחנו לא נדע אומרים וגרוני ניחר במדינת רינוס... אבל קשה לקבוע שהוא העתקה ממנו. סבורני, אפוא, שהוא חוליה בענף של כת"י ל"ב, אבל כבר היתה העתקה (או העתקות) ביניהם.

פה ושם לא נרתע המעתיק מלהביע דעתו והערותיו בתוך הטקסט עצמו. כמה וכמה פעמים הוא מציין את נוסח ההעתקה והוסיף 'אבל פה טעריז לא נהגו לאמר' או 'ולא נוהגים לאומרו בטעריז ובכל איטליה' (ראה מנהגי חמישה עשר באב, ערב ראש השנה, צום גדליה ושבת בראשית). פעם אפילו העיר 'ובמיישרי לא נהגו' (שבת של נישואין). המחבר כותב לעמיתיו באיטליה ומעדכן את החיבור לפי מנהגי מקומות מושבם של האשכנזים באיזור. פעם הוא מעיר כמעט בזעם במנהגי הושענא רבה: 'ונוהגין הנערים לכבות הנרות בהושענות שעשו בו ביום והוא דרך שמחה ונוהגי' העם לצלות תפוחים העשוין מן ההושענות ואוכלין אותו בפת שחרית ונ"ל טעות ושטות הוא ובזוי מצוה'. ופעם הוסיף ביקורת לטעמו של מנהג הנמסר בהעתקה: 'ויש נוהגי' להניח חמץ במקומות

שידועי' להם בודאי שיבא הבודק לשם לבדוק וימצא אותו וכדי להזכר שלא ישכחו הביטול ואין טעמי כאשר כתב הוא משום דהוי ברכה לבטלה אם לא ימצא... גם הוא כתב שנראה לו עקר שלא להניח חמץ אבל מהרי"ז ז"ל דרש ברכים שמנהיג יפה להניח חמץ. סבורני שכוונת המעתיק ('כאשר כתב הוא') למחבר ספר המנהגים עצמו, והוא מסתייג מן הטעם האחד שכתב ונוטה למנהג אשר נראה למחבר עיקר. ברם, המהרי"ז (דומני שצ"ל מהרי"ל) נהג להניח פתיתים ועל-פי מנהגו נקבעה ההלכה. מנהג אחר שרשום בכת"י הנידון, אבל אינו מופיע בכל כתה"י האחרים, הוא לצרף שני אנשים לש"צ בליל יו"כ באמירת כל נדרי בנימוק 'כדי שיהיו המתירים נדרים שלשה'.

בכתה"י יש הגהות בכתב יד אחרת, איטלקית רהוטה. כמרכן, אף-על-פי שאין תוכן עניינים או קולופון, נכתב בסופו: 'אני קלונימוס ב"ר יעקב כץ יצו מכרתי זה הספר מנהגי השנה למהרי"ל [ההדגשה שלין] לכ"מ קלונימוס ב"ר יחזקאל קיצין פה טרין (Trin) מ"ו למספר בני ישראל'. בעל העותק זיהה כאן את החיבור כספר מנהגי השנה למהרי"ל, אף-על-פי שבכתורת הוא ציין רק 'בעזר הא"ל שוכן מעונה אכתוב מנהגי כל השנה', בלי לציין במפורש את המחבר.

כת"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' 8²2810, 61 דף (בס"י) כתיבה איטלקית רהוטה מן המאה הט"ז. הוא זהה עם כת"י פריס H 140 A וכןראה הועתק מילולית ממנו. סבורני שכ"י ירושלים הועתק מכ"י פריס (ולא להיפך), כי פה ושם כאשר כ"י פריס מתייחס לטעוריו הוסיף כת"י דידן: 'ובמדינת איטאליאה' (ראה דף 37א). לו היה כת"י זה לפני כת"י פריס, ודאי היה מעתיקו עם התוספת הזאת. אי לכך נראה שהוא העתקה ממנו.

בכתורת נמצא: 'ממנהגי המהרי"ל'. לעומת זאת, הכותרת שבכת"י פריס מופיעה בכת"י דידן לפני הלכות פסח (דף 5א). כתה"י הוא מקוטע ומגיע רק עד מנהגי שבת חנוכה וסוף החיבור אבד. כמרכן סימנים אחדים חסרים ורשום בצדס באותה כתיבת-יד: 'חסר... נכתב בסוף הספר' (ראה דף 11ב, 12ב). נראה שהמעתיק דילג בלא יודעין על כמה סימנים, הבחין לאחר-מכן בעובדה והוסיף את החסר בסוף החיבור.

כת"י פריס 586, héb, 125 דף (פר(2)) תרגום של ספר המנהגים ביידיש, כתיבה רהוטה מן המאות הט"ו-ט"ז. הטקסט הוא מנוקד (לפעמים בצורה משובשת, כגון: 'רָאָשׁ תְּדַשׁ, זָאָגט דָּער חֲזַן, אֵין שְׁמֶנֶה עֶשְׂרֶה, עַל כִּיאוּר חֲמֶץ וְכִי"ב). ישנם ביטויים טיפוסיים לאשכנז, כגון "אורט" — מתפלל; כְּכַת = ברכת המוציא על החלה בקידוש בשבת; טוּצֶן = לתקוע (בשופר); בנשט = לברך.

המעניין הוא שבסדר 'מתנת יד' ביו"ט אחרון של החגים, אשר כל כתה"י האחרים מזכירים שאחד מנכבדי הקהל או הש"ץ מברך כל אחד ואחד, בכת"י הג"ל נזכר: 'יד נאך שטיט אן נכבד ארץ פון קהל אודר דער רב'. בליל הסדר הוא מזכיר 'קירביל' לייק הכרפס ולטיך לייק של המרור. במנהג החזן לכרוע לפיוט 'ויאתי' בראש השנה וביום כיפור הוא מתרגם: 'זא קניט דער חזן אויף דיא קניא און זוגט ויאתי ביז גען כתר מלוכה דא שטיט ער ווידר אויף און היבט אן דא ער גלושן האט'.

כתה"י איננו ממוספר אבל לכל סימן נמצאת הכותרת המתאימה. ישנם איורים כמעט לכל חג וחג, המתארים את אירועי המועד ומנהגיו. לדוגמה, בערב יום כיפור, כאשר נזכר מנהג המלקות אחרי תפילת מנחה, נמצא איור המתאים באותו הדף. סגנון הציורים משקף את איטליה במאות הט"ו והט"ז. לכל איור יש כותרת המסבירה אותה. ישנן הגהות ותוספות בגיליון לאורך כל החיבור. רובן השלמות לפתיחות לתפילות הקבועות שאינן מופיעות בחיבור עצמו.

בסוף החיבור הוסיף המעתיק (או המתרגם) רשימה של תאריכי פטירות קרוביו, התחל בשנת רס"ג וכלה בשנת ש"ד⁴⁷. במקרה אחד הוא הזכיר ויניציה. נמצאנו למדים שהחיבור נכתב לפני רס"ג (1503), בוויניציה.

- 47 או לי על שבר... על פטירת אבי החסיד ליווא במהר"ז (?) ז"ל ביום... רס"ג
- עוד נתוסף לי צרה... פטירת אמי מ' ורומוט ז"ל ביום... רס"ח
- פטירת בני הירץ ז"ל ליל ש"ע ושם... שנת רצ"ד
- עוד פטירת בן בני הירץ הנער שמו מתתיה... ג' שבועות אחר אביו... רצ"ד
- פטירת זוגתי מ' גוטלין... ער"א
- גייעת חמי כמ"ר וואלק... ער"ד
- פטירת בתי פערלן... ער"ה
- ועוד מספר על מיתת נערה ב'וניציה' בשנת ש"ד.

קשה לקבוע לאיזה ענף בכתה"י הנ"ל משתייך הנ"ל. הוא אינו דומה בלשונו לאף אחד מן הנ"ל בדיוק. רק בעניין אמירת כל נדרי בשלושה הוא דומה לענף ל"ב ומתקרב לכת"י פ"ר (1) ולב"ב (4). וצ"ע.

כת"י בודלי מס' 2188, דף 90–132 (ב) (4)
 כתיבה אשכנזית רהוטה. המעתיק היה סבור ששם החיבור הוא: 'מנהגים לכל השנה ונוסח אשכנז'; כך נאמר בסוף ההעתקה (ב133) (אולי אין זה 'שם' החיבור [Title] אלא מציין רק את התוכן?):
 בחדש אייר רצ"ב לפ"ק שדר לי אבי ש' מגיילנהויזן זאת המנהגים מכל השנה, ונוסח של אשכנז הוא.
 ונותן לי במתנה גמורן (!) ... (?) עליהם הכסות של פערמנען וחתוכה... (?)
 אדם יכול לאחד מן השוק ויערער על ... (?) מר
 נאום מאיר ב"ר אברהם הלוי שלי"ט.

יוצא, אפוא, שההעתקה נעשתה — כנראה בגלנהויזן — לפני שנת רצ"ב. כיוון שר' מאיר בעל החיבור
 שהוא נוסח אשכנז, נדמה לי שהוא איננו תושב גרמניה עצמה — אחרת לא היה צריך להזכיר זאת. סבור
 שהוא יושב באיטליה, אשר בה יהודים מעדות שונות. ברם, שמות בניו מצביעים עליו כיהודי אשכנזי מגרמניה⁴⁸,
 מאידך גיסא, אותו ר' מאיר הלוי רכש סידור אשכנזי וציין בו את ימי פטירת אביו ואמו כמו שעשה בכתה"י דידן.
 יתר על-כן, הוא הוסיף סדרי קינות לפי מנהגי פפ"ד. נראה, אפוא, שהוא גם תושב פפ"ד. אולי עבר לשם
 מאיטליה.

ההעתקה שלפנינו איננה שלימה והיא מתחילה במנהגי שבת הגדול. גם חסרים דפים שלימים בתוך החיבור נכל
 מנהגי יום ראשון של שבועות (דף 99–100) וחלק ניכר של תפילות ליל יום כיפור ושחרית ליום כיפור
 (109–110). אין לה מספור כי אם כותרות.

חלקי התוספות, שבהעתקות האחרות נמצאים בהגהות בגיליון, שזורים כאן בטקסט עצמו. כך, לדוגמה,
 ההסברים השונים מדוע אין אוכלים צלי בליל הסדר, הנמצאים בחלק מההעתקות בהגהות, נמצאים כאן בחיבור
 עצמו (מבחינה זאת העתקה זאת דומה לכת"י ל"ב). כמו-כן עניין נטילת ידים לפני הקידוש בליל הסדר ומים
 אחרונים נמצא בחיבור עצמו ולא בהגהות בגיליון. מאידך גיסא, יש כאן הגהות המיוחדות למנהגי ק"ק פרנקפורט.
 שתיים ראיות לתשומת לבנו. בסימן העוסק במנהגי ט' באב נאמר בהג"ה:

בקק"ו תקנו הציבור איזה תשובה מחמת שהעיר בא במצור ובמצוק בע"ה והיה סוגר ומסוגרת אין יוצא
 ובא, ותקנו לומר כל יום תהילים לפי סדר היום ועמדו מקצת הקהל בהשכמה ואמרו אותו ואחר גמר

48 בהמשך ההעתקה ישנם איזכורים ללידת בניו ובנותיו ופטירת הוריו וז"ל:

בני הירץ ש' נולד במ"ט ביו' ב' י"ד אייר רצ"א לפ"ק
 בני יאקף ש' נולד במ"ט ביום ב' י"ט ניסן רצ"ג לפ"ק
 בני מיכיל ש' נולד במ"ט ליל ו' י"ב אייר רצ"ה לפ"ק
 בני זושלין ש' נולד במ"ט ביום ב' כ"ט מרחשון רצ"ז לפ"ק
 בני יויפא ש' נולד במ"ט ביום השבת כ"ה מרחשון רצ"ט לפ"ק
 בני זלמן ש' נולד במ"ט ח' שבט ש"ג לפ"ק
 בתי הינדלין ש' נולדה במ"ט בחדש כסלו ש"ה לפ"ק
 בני זנוויל ש' נולד במ"ט בחדש כסלו יום ב' ש"ח לפ"ק
 בתי קרונלין ש' נולדה במ"ט בחדש מרחשון ש"י
 בני נתן ש' נולד במ"ט סיון י"ח בו לפרשת בעלותך ש"ב לפ"ק
 זוגתי הצנועה והחסידה אשת חיל ותפארת בעלת יופי משוש כל הארץ נפטרה בע"ה ביום השבת כ"א אלול
 ש"ב לפ"ק ונקברה יום א' כ"ב באלול ש"ב לפ"ק.
 אמי החסידה והזקינה שכל מדות טובות הית' בה עם תעניות וצדקה ושאר פרישות ומדות טובות נפטרה
 יום ה' כ"ד ניסן שטו לפ"ק... בק"ק גיילנהויזן.
 אבי הצדיק והזקן שהאריך שנותיו (סומך) [סמך] לתשעים שנה והיה הולך בתומו ובצדקו עד יום מותו
 ונפטר בעיר ובק"ק גלנהויזן ביום ו' אדר ש"ט.

לקורותו אז השמש הלך לחבוט על דלתות הבתים כפי מנהגו וגם בט' באב קורין תהלים כבשאר הימים וגם שיר היחוד אומרים הקהל אחר גמר כל הקינות והתפילה שנת שי"ב לפ"ק.
 הג"ה: ב"ק ק"ו שנת רצ"ב לפ"ק אירע מילה, ביום ט' באב וט' באב היה ביום ה' ולערב קודם שהולכים העם לב"ה בפעם ראשונה הולך השמש מבית לבית כמנהגו עם סלו הנקרא ב"א ווייד ונותן לילדים קטנים לשחות למחר בט' באב אין מוהלין התינוק אחר גמר כל הקינות והתפילה ואח"כ מעבכ העם בב"ה והולך הבעל ברית והסנדק והמוהל ולובשים בגדיהם של שבת וגם מנעלים ברגליהם וגם אשתו של סנדק ומביאין התינוק למול ונותן לקטנים לשחות ודולקי' י"ב נרות ולאחר המילה פושטים בגדיהם של שבת וגם המנעלים והמתינו עם הסעודה של מצוה עד הלילה ואוכלין ושוחין כל צרכיהם.

סיום החיבור שונה בכ"י זה מבכתיב"י האחרים, כי איננו מתייחס להפסקות קריאת התורה לכל השנה, וגם לא ללוחות עברונות. מאידך גיסא, הוא הוסיף דיון קצר בטעמי החגים במחזור השנה, הפותח בפסח ומסתיים בפורים. לדוגמה: 'אנו עושין פסח טו ימים בחדש ניסן לפי שבאותו יום נגאלו אבותינו ממצרים', וכיו"ב. בסגנונו ובניסוחו הוא קרוב לכת"י ל"ב וניתן לשער שהוא חוליה בענף הזה. וצ"ע.

כת"י בודלי מס' 1437, דף 38 – 101 ב (ב5)
 כתיבה אשכנזית רוטטה. הסופר חתם את שמו באקרוסטיכון: יצחק בר נתן. הוא ספד על פטירת אמו בשנת של"ה; הרי שכתובתו היתה לפני תאריך זה.
 כתב-ידי אינו ממוספר, אבל לכל סימן יש כותרת. החיבור הוא מקוצר יותר מן ההעתקות האחרות. כדוגמה, תפילת שביעי ואחרון של פסח כשחל בשבת נמצאת בסימן אחד מקוצר, אף-על-פי שבכל יתר ההעתקות תפילת שביעי של פסח ותפילת אחרון של פסח כשחל בשבת מופיעות בסימנים נפרדים. גם חלק מן ההגהות אשר בגיליון – במקצת ההעתקות – אינו מופיעות כאן כלל. לכן ההגהה למנהגי חתן בשבת נחמו לא נזכרה. ניתן להבחין בגרמניזציה מסוימת. כך מופיעים ביטויים כמו 'קאפט"ל' במקום 'פרק'. ניסוח הדברים הוא מקוצר יותר ומופיעות הערות 'אשר כבר כתבתי' וכיוצא בזה. כמרכן, מנהגים שהיו נתונים במחלוקת ונזכרו בכתיב"י האחרים בשתי דיעות, כאן התעלמו מהם ולא התייחסו אליהם כלל. לכן הדין בברכת שהחיינו בשופר ביום שני של ראש השנה לא נזכר כלל, וכתוב סתם: 'ואין מברכין שהחיינו ביום שני'. ברם, המנהג אשר נזכר בשם מהרי"ל, להזיז בשינה בבית-הכנסת בליל יום כיפור, מצא את מקומו כאן. הנוסח המלא בקידוש לימים טובים מופיע כבכל ההעתקות האחרות. סיכומם של הדברים: ההעתקה נעשתה כנראה בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה"ט, בנוסח יותר מקוצר מן האחרים. הראיה המכריעה היא דבריו: 'ועתה אכתוב אחרי כן היאך מתפללין, במקום שאין מניין עשרה אין אומרים קדיש וברכו אבל כל אדם יודע איך מתפלל במקום שאין מניין עשרה לפיכך איני מעריך [!]' פה'.

סיום החיבור זהה עם סיום כת"י ב(4). אין בו לוח ההפסקות לקריאת התורה לכל השנה והוא הוסיף תיאור קצר לטעמי כל חג וחג במחזור השנה.
 העותק במצבו הנוכחי הוא לקוי. חסרים הסימנים הראשונים, והוא מתחיל במנהגי חול המועד של פסח. כמרכן חסרים כמה דפים בתוך החיבור (לדוגמה, דף 62–63, חסר דף שלם; דף אחד חסר בין 89–90; וכן בין 94–95).

מאידך גיסא, במספר מקומות החיבור מאריך ביותר. יש בו קטעים המסבירים את פעולות הלוח העברי בקיצור, אף שאין בו הפרטים של העברונות. גם בזה הוא דומה לכת"י ב' 2188. כמרכן ניתן להבחין זיהוי סגנון בין שני כת"י. לדוגמה, במנהגי הושענא רבה שניהם כותבין 'ונוהגין העם (ס.א. העולם) לצלות תפוחים בשפודים העשויים מן הושענות והם נקראים דויכ – (אינו ב' 2088) איני יודע מאין בא המנהג'.
 סבורני, אפוא, שכת"י זה הוא חוליה בענף כת"י ל"ב, כמו כת"י ב' 2188, אבל מקוצר יותר, עם שינויי לשון משמעותיים. העתקתו, כמו זו של ב' 2188, מתקרבת יותר לתחום גרמניה.
 המעניין הוא שגם כת"י דירן מוסיף במנהגי ליל יום כיפור שנוהגין לצרף 'שני חשוכים' לחזן באמירת 'כל נדרי' (דף 86א), כמו שמופיע בכתיב"י פריס וכת"י בסי'.

כת"י פרמא, מס' 653
 סיודר לכל השנה כפי מנהג אשכנז. בדף 366 נמצא קולופון: 'סיימתי המעריבים בשישי בשבת בשמונה לירח אב שנת ר"י בשנת היובל פה ק"ק אולמא'. בקולופון שני בסוף רשום: 'תם... היום יום ב' בעשירי לחדש אדר ר"י'.

לפרט פה עיר טערוויזא'. בדף 232, כאשר מתוארת עריכת הקערה כליל הסדר, מופיע קטע בהוראות, שהוא כמעט זהה מילולית לכת"י בהמ"ל 1084. המעניין הוא, אפוא, שהסידור, כמו ספר המנהגים, עבר אותם הגלגלים מאולמא לטערוויזא. אמנם הקטע איננו זהה לכת"י בד"ל, שנעתק באולמא, כי אם לכת"י שנעתק בוויירוה – כשמונים שנה לאחר-מכן; מכל-מקום, אולי היא מקור כת"י בד"ל ובהמ"ל גם יחד לפני מעתיק הסידור כאשר עדיין שהה באולמא. נקווה שבמשך הזמן נמצא פתרון לתעלומה הזאת.

כת"י בית-המדרש לרבנים, ניו יורק, מס' R 1089, 101 דף (בהמ"ל (3)) כתיבה אשכנזית רהוטה מן המאה ה-12. כתב-היד הוא העתקה מכת"י ב(4), בשינויי לשון קלים. ההעתקה נעשתה בפזיזות מסוימת. לדוגמה, המעתיק העתיק את הסימן של אסרו חג של סוכות כאמצע מנהגי חנוכה. הוא לא היה ער לכך ולא ציין את טעותו. לעומת זאת, הוא החסיר כמה קטעים בטעות והוסיף אותם בשוליים. קטעים בסוף החיבור אינם במקומם המתאים, אף-על-פי שבכת"י ב(4) הם נמצאים בסימנים הראויים להם. אין לכת"י זה לא קולופון ולא כותרת. ברם, בסוף החיבור, כמו בכת"י ב(4), רשום: "סליק אלו מנהגים מכל השנה בע"ה ית".

סיכום ומסקנות

לפנינו ספר מנהגים מבית מדרשו של המהרי"ל אשר נכתב על-ידי ר' שמואל מאולמא סמוך לשנת ר"ט. הוא שונה מספר המהרי"ל של ר' זלמן מסנטגואר כי הוא הדגיש את המטרה השימושית בחיבורו. בחיבור ישנם סימנים מובהקים של ספר מדרין.

החיבור התקבל אצל קהילות אשכנזי שביטליה, כי רוב ההעתקות אשר בדקתי נעשו שם. אבל קיימות גם העתקות מגרמניה ואחת אפילו בתוספת הגהות של מנהגי פרנקפורט ענ"מ. החיבור זכה לרפוס רק בחלקו⁴⁹. חלקים ממנו נרפסו במחזור כמנהג האשכנזים בוויניציה בשנת שנ"ט⁵⁰. המו"ל היה ר' יצחק ב"ר יעקב יוזבל סגל, איש הערלישהיים, שהיה שליח ציבור באחד מבתי הכנסת האשכנזיים בעיר. הוא הודיע לקוראים בהקדמה למחזור (שהופיע בשני כרכים בגודל פוליו) שהוסיף בראש ובסוף כל כרך 'מנהגים ודינים ומוסרים של רבינו יונה ומהרי"ל ומהר"ר יוסף קארו ומהגהות מהר"ר משה איסרלס ומהר"ר אייזק טירנא ומהר"ר אברהם קלויזנר וצ"ל...'. להוספות אלו קרא 'הדרת קודש'.

בסוף כל כרך הוסיף המו"ל בירור מפורט של כל מנהגי התפילה ודיני המועדים למחזור הלוח השנתי. ואכן, בכרך הראשון, הכולל את בירורי המנהגים מחנוכה ועד לסוף חודש אב, הוא שילב חלקים ניכרים מן החיבור שלנו. אמנם הוא השאיר את הכותרות והעתיק קטעים שלמים מן החיבור, אך שילב ביניהם קטעים נוספים מספרי מנהגים אחרים, תוך שינוי סדר העניינים⁵¹. קטעים מן החיבור שלנו נמצאים רק בכרך הראשון של המחזור, אך לא בכרך השני, המוקדש לימים נוראים ולסוכות.

המחזור עם הוספות 'הדרת קודש' נרפס בעוד שש מהדורות במאה ה-12 ובראשית המאה ה-13⁵². על-ידי כך זכו חלקי החיבור שלנו לתפוצה רחבה יחסית בקהילות אירופה כולה.

49 תודתי נתונה לרב ישראל פלס, שהעיר את תשומת לבי לעניין הדפסת החיבור.

50 הכרך השני נדפס בשנת ש"ס.

51 נציין לדוגמה את סדר הסליחות לכה"ב. אחרי שפירט את סדרם הוסיף: 'ובאשכנז מהפכין הסליחות ואומרים ג"כ סליחות אחרים... ואנו האשכנזים באיטליה כמנהג הנ"ל שלנו'. ואכן, ציון סדר המנהג 'באשכנז' זהה לסדר הסליחות בחיבור שלנו. ומכאן שלא כל מנהגי החיבור שלנו נתקבלו אצל האשכנזים באיטליה.

דוגמה נוספת תשמש לנו קריאת התורה בתשעה באב. בחיבור שלנו נזכר שקראו 'בניגון בעונה ובקול נמוך ובנגון שטובן טרופא', ואילו ב'הדרת קודש' נאמר: 'ויקורין בניגון איכה ובקול נמוך'. ואכמ"ל.

52 וילהרמסדורף תל"ה; אמ"ד תמ"ד; זולצברג תנ"ט; ויניציה תס"ח-תע"ב; אמ"ד תס"ח; ויניציה תע"א-תע"ה.